

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІНІМЕВ ім. Б. Гаврилишина**

**Опорний конспект лекцій
з навчальної дисципліни
«Теорія міжнародних відносин»**

Укладач:

Гнасевич Н. В., кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та політології

Тернопіль - 2018

Тема 1. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук.

Мета: Розкрити взаємозв'язок і взаємодію теорії міжнародних відносин як суспільної науки та наукову природу теорії міжнародних відносин. Проаналізувати роль та місце теорії міжнародних відносин у системі суспільних наук. Розглянути структуру, завдання та функції теорії міжнародних відносин.

Питання для обговорення

1. Наукова природа теорії міжнародних відносин.
2. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук.
3. Структура, завдання та функції теорії міжнародних відносин

Література: 1; 2; 3; 4; 7; 10; 14; 15; 19; 23; 27; 57; 105; 118.

Міжнародні відносини ґрунтуються на взаємодіях величезної кількості учасників, кожен з яких керується власними інтересами та мотиваціями. Специфіка їхньої участі у процесах, що відбуваються в міжнародному середовищі, безпосередньо залежить від типу учасника. З огляду на це, можна визначати межі функціональної активності та особливості діяльності учасників міжнародних відносин.

Типологія учасників міжнародних відносин є темою досить серйозної полеміки між державоцентристами (етатистами) та транснаціоналістами. Вона стосується не так виокремлення та дефініювання типів активних учасників міжнародних відносин (суб'єктів), як співвідношення між ними.

Утім, не викликає особливих дискусій твердження про те, що учасниками міжнародних відносин можна вважати держави, міжнародні організації та суспільні групи. Значно рідше до них також додають і фізичних осіб, яких переважно розуміють як децидентів, тобто осіб, що від імені тих чи інших суспільних структур приймають рішення.

Поняття "фізична особа", що окреслює персоніфікований суб'єкт, запозичене з міжнародного приватного права. У правовій науці це поняття характеризує людину, яка є суб'єктом права, тобто перебуває у певних взаємовідносинах з іноземними громадянами, характеризується дієздатністю та керується нормами права.

У теорії міжнародних відносин фізичною особою визнається людина, дії якої породжують певні наслідки у міжнародному середовищі. Найпоширенішим поглядом на особливості та роль особи у міжнародних відносинах є її інтерпретація як децидента у сфері зовнішньої політики чи зовнішньоекономічної діяльності. У цьому випадку особи ініціюють і

призводять до реалізації у міжнародному середовищі певних дій, але водночас стають їхнім об'єктом.

Підхід до розуміння міжнародних відносин через призму взаємодій між особами, як влучно зауважив Дж. Лі Рей "має інтуїтивний характер. Пояснення важливих подій у термінах абстрактних чинників, як, наприклад, громадська думка, біполярність, і навіть військово-промисловий комплекс, здаються важкими для розуміння. Натомість, пояснення, які роблять наголос на ролі лідерів, відіграні ними у цих подіях, — виглядає більш цікавим та зводить їх до людського масштабу, який легший для розуміння і пояснення"¹.

Рівень, на якому фізичні особи взаємодіють між собою, можна вважати елементарним рівнем міжнародних відносин. Усі інші суб'єкти міжнародних відносин взаємопов'язані з цим рівнем взаємодій, оскільки будь-які суспільні структури є асоціаціями людей, організованими за певним принципом.

Серед осіб, що активно діють у міжнародних відносинах, виокремлюють політичних осіб (*homo politicus*). їх розуміють як публічних політиків, уповноважених до прийняття та реалізації рішень у сфері зовнішніх зв'язків держави. Тобто, їхня компетенція у прийнятті рішень стосується не лише зовнішньополітичних проблем, а й будь-яких інших, що пов'язані з інтересами громадян у міжнародному середовищі.

Звідси випливає, що політичною особою є не лише політик, який тим чи іншим способом бореться за владу, щоб реалізувати власну програму дій, а й державний чиновник, котрий зобов'язаний ці дії конкретизувати та здійснювати. У широкому розумінні політичною особою можемо вважати людину, яка уповноважена приймати та реалізовувати рішення, пов'язані з інтересами суспільства у міжнародному середовищі.

Одним із перших відмежував поняття політичної особи від поняття особи Н. Макіавеллі. Він стверджував: "Існує два способи досягнення мети: шлях закону та шлях насильства; перший спосіб — людський, другий — диких тварин; у тім позаяк перший спосіб не завжди вдається, то люди інколи застосовують другий. Владарі повинні вміти користуватись обома способами«

Політичні особи, на відміну від усіх інших, не можуть автоматично дотримуватись моральних принципів, на яких побудовані взаємини людей у суспільстві, оскільки досить часто їм доводиться мати справу з політичними противниками, які ними не керуються. У критичних ситуаціях моралізування замість ефективних і жорстких (навіть жорстоких) дій призводить до катастрофи державу та суспільство. Будь-яка людина може померти за свої

переконання, але політик на це не має права, оскільки жодний принцип не вартий загибелі держави.

Погляди Г.Моргентау на позначення суб'єктів міжнародних відносин

Політична особа, в інтерпретації Г. Моргентау, суттєво відрізняється від будь-якої іншої: "Політичний реалізм ґрунтується на плюралістичній концепції людської натури. Реальна людина складається з "економічної людини", "політичної людини", "моральної людини", "релігійної людини" і т. д. "Політична людина" подібна до тварини, тому що у неї немає моральних обмежень".

З огляду на це, політична особа мислить і діє у міжнародних відносинах інакше, ніж будь-яка інша, оскільки керується раціональними національними інтересами та перебуває у взаємодіях із собі подібними. Особисті риси характеру, інтереси та мотивації політичної особи не найважливіші, вони є другорядними порівняно з політичними.

Теорія політичної особи Лассуела.

Цілком протилежну теорію політичної особи, побудовану на ідеї визначальності її суб'єктивних рис характеру, запропонував Г. Лассуел. Він вважає, що політична особа переносить у сферу публічної діяльності характер, індивідуальні інтереси та мотиви, власні комплекси та раціоналізує їх у політиці. Раціоналізацію власних психологічних особливостей він розуміє як "обґрунтування... за допомогою політичних чи ідеологічних аргументів". Тобто визначальними мотивами діяльності політичної особи є її власні психологічні особливості, які потрібно вивчати та розуміти, щоб зуміти пояснити та прогнозувати поведінку держави, якою керують політичні особи в міжнародному середовищі.

Психологічна характеристика політичної особи виглядає так: $H_p = p\}d\}g$, де H_p — політична особа; $\}$ — знак трансформації; p — індивідуальні мотиви діяльності; d — перенесення у сферу публічної діяльності; g — раціоналізація індивідуальних мотивів діяльності у політичних категоріях.

Вплив публічних осіб на міжнародні відносини.

Важливу роль як суб'єкти міжнародних відносин, відіграють не лише політики, а й будь-які відомі особи, що користуються авторитетом, до думки яких прислухаються. Вони переважно не обіймають жодних державних посад, але мають настільки великий авторитет, що змушують враховувати свою думку навіть глав держав.

Такою особою П. Циганков вважає, зокрема, видатного вченого та правозахисника А. Сахарова, який "...завдяки авторитетові, яким він користувався як серед державних керівників багатьох країн, так і серед демократичної громадськості, мав значний вплив на ставлення Заходу до СРСР».

Місце «простих людей» у системі міжнародних відносин.

Важко уявити, що одна людина самотужки діє у сфері міжнародної політики, для цього їй потрібно, згідно з власними переконаннями, принаймні знайти групу однодумців. У будь-яких інших видах міжнародних відносин людина цілком може діяти самостійно, залишаючись, однак, під прямим чи опосередкованим контролем держави.

Переважною сферою діяльності людини у міжнародному середовищі є реалізація її особистих інтересів та прагнень. Реальна потреба регулювати відносини між окремими фізичними особами та державами зумовила виокремлення в юридичній науці міжнародного приватного права.

Міжнародне право про суб'єктів міжнародних відносин.

Суб'єктами відносин у міжнародному приватному праві є, передусім, фізичні та юридичні особи, інколи — держави".

Міжнародне приватне право ґрунтується на ідеї регулювання дій окремих осіб чи їхніх організованих груп та правової відповідальності за їхні наслідки. Кожна людина, згідно зі ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, незалежно від держави її перебування має право на визнання її правосуб'єктності. Фізична особа, що перебуває за межами своєї держави, розглядається як іноземець, правовий статус якої впливає з її громадянства, імунітетів і привілеїв (якщо вона має право ними користуватися), терміну і мети перебування. У будь-якому випадку її права та обов'язки регулюються національним цивільним правом або міжнародними договорами, які уклала чи в яких бере участь держава перебування. У міжнародному приватному праві йдеться про "цивільно-правові відносини, що розуміються широко і виходять за межі однієї держави". Стосовно фізичних осіб воно регулює майнові, сімейні, трудові, культурні та науково-технічні відносини.

Суспільні групи як суб'єкти міжнародних відносин.

У сучасній теорії міжнародних відносин розуміння суспільних груп досить розпливчате та нечітке. Суперечки стосуються як формальних ознак цього типу учасників, так і їх впливу на міжнародні відносини.

П. Мартиненко вважає, що суспільні групи у міжнародних відносинах

характеризуються суб'єктністю, з уваги на факт свого існування та діяльності. Х. Георгієв стверджує, що вони також мають формальну організаційну структуру, яка визначається самостійністю (принаймні певним її ступенем).

Дж. Лі Рей розуміє суспільні групи як "різноманітні групи інтересів, які в будь-якому суспільстві зосереджують зусилля для впливу на зовнішню політику". З тим, що суспільні групи треба розглядати, насамперед, як суб'єкт інтересів, із певними застереженнями погоджується Я. П'єтрась, який зазначає, що вони "впливають на політику уряду своєї держави, але інколи через свої міжнародні організації стають безпосередніми учасниками міжнародних відносин.

Державні та недержавні суб'єкти міжнародних відносин.

П. Циганков поділяє учасників міжнародних відносин на державні, недержавні

До останніх він відносить "національно-визвольні рухи, сепаратистські, ірредентистські рухи, мафіозні угруповання, терористичні організації, регіональні та місцеві адміністрації, окремих осіб". Хоч П. Циганков і не послуговується поняттям "суспільні групи", всі учасники міжнародних відносин (за винятком осіб та органів державної влади) фактично потрапляють до цієї категорії. Вони завжди є організованими групами осіб, які в їхніх організаційних структурах намагаються досягнути певної мети.

Групи транснаціональних і субнаціональних учасників міжнародних відносин.

І. Поп'юк-Рисінська виокремлює групи транснаціональних і субнаціональних учасників міжнародних відносин. Транснаціональні учасники є "колективними суб'єктами, керованими з одного центру... Вони не є справжніми міжнародними союзами колективного характеру, а радше національними суб'єктами, що мають філії та агенції за кордоном". До них належать церкви, міжнародні фонди та міжнародні підприємства.

Субнаціональні учасники міжнародних відносин — "це всі приватні внутрішньодержавні суб'єкти, що активно діють у міжнародному середовищі без посередництва та участі урядів". Ними, на її думку, є особи, творчі спілки, суспільні групи та їхні організації (політичні партії, культурні організації, професійні спілки тощо), фонди, прес-агенції, туристичні та виробничі підприємства.

Держава – головний суб'єкт міжнародних відносин.

Держава як інституція, що представляє колективні інтереси її громадян, їх групи та організації, у теорії традиційно вважається найважливішим учасником міжнародних відносин.

По-перше, держава є найорганізованішою суспільною групою, якій підпорядковані всі інші суспільні групи, а також фізичні особи, приналежність яких до держави має примусовий характер. По-друге, держава є основним елементом міжнародних відносин, а також найвпливовішим і найдинамічнішим їхнім учасником. Усі інші учасники діють за її посередництвом або, принаймні, згодою, в одних ситуаціях виразною, а в інших — мовчазною.

По-третє, міждержавні відносини є фундаментом сучасних міжнародних відносин¹.

Держава як суб'єкт міжнародного права має виняткову юрисдикцію над усіма фізичними чи юридичними особами, що перебувають на її території. Вона володіє всіма необхідними засобами та можливостями для встановлення і підтримання контролю над діяльністю громадян і суспільних груп на своїй території та в їхніх стосунках з іноземцями й закордонними інституціями й установами.

Порівняно з іншими учасниками міжнародних відносин держава оперує значно потужнішими розгалуженими зовнішніми інституціями (дипломатичними представництвами, розвідувальними службами) та спирається на воєнну силу.

Тема 2. Методологічні проблеми теорії міжнародних відносин та основні методи теоретичного дослідження.

Мета: Розкрити взаємозв'язок і взаємодію методологічні основ та методів дослідження в теорії міжнародних відносин. Проаналізувати проблему методу в дослідження міжнародних відносин. З'ясувати специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження. Розглянути поняття і категорії теорії міжнародних відносин. Охарактеризувати загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії.

Питання для обговорення

1. Проблема методу в дослідження міжнародних відносин.
2. Специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження.
3. Поняття і категорії теорії міжнародних відносин.
4. Проблеми формування понятійно-категоріальної системи.
5. Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії.

Література: 2; 7; 10; 12; 15; 23; 27; 57; 118.

Проблема методу в дослідженні міжнародних відносин

Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, — найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Як вважає П. Ци-ганков, проблема методу є одним "із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності"¹. Питання про метод у кожній науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та особливостей їх практичного застосування. Такі знання акумулюються та систематизуються у межах особливого розділу будь-якої науки-методології.

У сучасному науковому розумінні методологія — це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур, спрямованих на вивчення реальності. Вона

формується

як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки. Його специфічні особливості визначають як сукупність методів дослідження, так і конкретні техніки їх застосування.

Методологія науки будується на принципах, що впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження, нагромаджених попередньо. Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин, що призвела до її методологічної недосконалості, є полемічність первинних принципів розуміння власного об'єкта дослідження, що впливають із різного — навіть діаметрально протилежного — трактування міжнародних відносин. Ідеться, передусім, про традиційну розбіжність між принципами суб'єктивізму та об'єктивізму, що загалом відображає фундаментальний дискурс у філософії та інших суспільних науках.

Суб'єктивізм — система поглядів, пов'язаних із трактуванням міжнародних відносин як суспільних стосунків, що позбавлені об'єктивної основи, впливають з людської натури, формують та спрямовують особистості. Цей принцип виражається у похідних від нього принципах, які мають характер постулату для окремих теорій і наукових шкіл — антропоморфізму та нормативізму.

Об'єктивізм полягає в тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності не залежні від волі та бажань людини. На основі цього підходу сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму. Ще однією проблемою методології є полеміка щодо головних дійових осіб у міжнародному середовищі. Її результатом стало висунення двох взаємозаперечних принципів — **державоцентризму (етатизму) та транснаціоналізму.**

Полемічність принципів розуміння об'єкта у теорії міжнародних відносин призводить до того, що її методологію не можна розглядати як систему підходів і методів дослідження, а радше як множину окремих методологій. Їх можна звести до двох напрямів: традиціоналізму та емпіризму. Дискусія поміж їхніми прихильниками стосується того, які методи мають визначати дослідження у теорії міжнародних відносин: побудовані на загальній логіці чи точних фактах, суворо описаних за допомогою математичних методів¹. Методологія також ґрунтується на наукових підходах до вивчення міжнародної системи та конкретних методах, що з ними пов'язані. Підхід розуміємо як вихідне твердження, що є загальнішим, ніж принцип, та стосується припущення про найважливіші риси об'єкта дослідження або про спосіб його пізнання. У методології дослідження міжнародних відносин

застосовується, насамперед, системний підхід, що є усталеним напрямом методології наукового пізнання, який безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем та логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Він полягає у цілісному сприйнятті міжнародних відносин та у розумінні взаємопов'язаності й взаємообумовленості його елементів. Він потрібний "...з огляду на взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин та функціонування міжнародних систем". **Система розуміється не як спонтанна множина одиничних явищ, а як взаємопов'язана сукупність суб'єктів міжнародних відносин, поєднаних причинно-наслідковими зв'язками.** Методологічно цей підхід виявляється у трактуванні міжнародних відносин як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності. На ще один важливий аспект системного підходу вказує Е. Поз-няков, стверджуючи, що його потрібно розуміти, як "...розгляд об'єкта в єдності його... аналізу та синтезу"¹. Тобто системний підхід виявляється в єдності процесу дослідження міжнародної системи, що дає змогу уникнути штучного, на наш погляд, протиставлення теорій, побудованих на індукції, з теоріями дедуктивними.

М. Шепелєв підкреслив, що "принципи загального зв'язку та розвитку як основні принципи діалектичного методу нерозривно пов'язані один з одним і діють в органічній єдності. Оскільки рух, розвиток предметів є вираженням їх загального зв'язку, то рух і розвиток є виявом єдності світу, чим зумовлена наявність загальних законів розвитку". Ці підходи у сучасній науці найважливіші, оскільки перший призводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а другий — дає змогу розглядати його еволюцію. У теорії міжнародних відносин **системний** та **діалектичний** підходи ще не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від вичерпності та досконалості. Важливими також є дедуктивний та індуктивний підходи.

Дедуктивний підхід — це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості. Тобто процес дослідження конкретизує загальні знання про міжнародні відносини.

Індуктивний підхід — це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними. П. Циганков визначає метод як "...суму прийомів, засобів і процедур дослідження наукою свого предмета, а також сукупність вже наявного знання"¹.

Специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження

У теорії методологія ґрунтується на потребі узагальнення, а в емпіричних дослідженнях — на потребі конкретизації досліджуваного явища. **Теоретичний рівень** дослідження в науці про міжнародні відносини полягає у вивченні найважливіших особливостей і закономірностей міжнародної системи, що передбачає розгляд пов'язаної з нею реальності в абстрагованій формі. Власне тому в теорії міжнародних відносин усі застосовані методи мають високий ступінь наукової абстракції. У теоретичному дослідженні його висновки та результати характеризуються значною **формалізацією, абстрактністю та узагальненістю**.

Теоретизування — складний і багатогранний процес, особливості якого відомий американський учений Дж. Розенау звів до дев'яти принципів:

1. **Можливість** здійснювати процес теоретизування поза рамками теорії міжнародних відносин на підставі загальнонаукових методів та без використання її понятійно-категорійного апарату.
2. **Диференційованість** теорій міжнародних відносин щодо їх функціонального призначення. Серед усіх теорій Дж. Розенау виокремлює: —**емпіричні**, які вивчають, систематизують та інтерпретують конкретні факти міжнародного життя і спрямовані на формулювання узагальнень; —**ціннісні**, що ґрунтуються на певному світогляді дослідників і намагаються пояснити створену на його основі гіпотетичну модель міжнародних відносин; —**критичні**, що повністю відкидають реальність і намагаються знайти задовільну, на думку їх прихильників, альтернативу.
3. **Рациональність** людської діяльності у сфері міжнародних відносин, що полягає у визнанні не випадковості явищ і процесів, які в ній відбуваються.
4. **Специфічність теоретизування**, яке полягає в узагальненні, абстрагуванні та пошукові причинно-наслідкових зв'язків.
5. **Генералізація**, яку розуміють як упущення у процесі дослідження деталей явища, щоб створити спрощені моделі реальності, наголошуючи на його найістотніших ознаках.
6. **Неабсолютність теорій**, кожна з яких намагається вивести загальне правило, але з огляду на можливість винятків та аномалій визнає науковий плюралізм.
7. **Потреба творчого підходу** в дослідженні, яке може бути побудоване як на засаді суворої емпіричності, так і на уяві та інтуїції дослідника. Загалом теорія має бути гнучкою та відкритою щодо інтерпретації принципово нових фактів, які вона має органічно вписати та пояснити.

8. **Стимулювання розвитку теорії** природною допитливістю дослідників. Кожна нова теорія намагається вичерпно та несуперечливо пояснити міжнародні відносини, що призводить до розширення знань про них.

9. **Полемічність теорії**, яка полягає в тому, що будь-яку нову теорію традиційно критикують представники інших наукових шкіл, а в ставленні до неї завжди поляризуються її прихильники і противники.

Розглядаючи методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, А. Лінклейтер, всі теоретичні напрями і концепції поділяються за чотирма основними критеріями. Насамперед, вони пов'язані з об'єктом безпосереднього аналізу та масштабом дослідження. З цієї позиції окремі теорії розподіляються стосовно питань щодо того:

а) яких учасників чи які явища варто пріоритетно досліджувати у міжнародних відносинах — національні держави, війни, міжнародні організації, класи, транснаціональні корпорації, державні бюрократичні системи, навколишнє середовище чи осіб, що формують зовнішню політику;

б) які характеристики й ознаки глобального політичного процесу потрібно брати до уваги — збереження влади, ефективне управління міжнародною системою, суспільне конструювання норм міжнародного життя, удосконалення дипломатичної культури, експлуатацію класів чи взаємозалежність у відносинах між державами;

в) які результати очікуються — збереження існуючої системи держав, підвищення рівня взаємозалежності між людьми у світі, впровадження нових форм організації політичної спільноти чи революційна трансформація міжнародного порядку.

Акцентуючи увагу на одному з виділених К. Волтцом у вивченні причин війни трьох рівнів наукового аналізу: природи особи; природи держави і суспільств; природи міжнародної системи, — дослідник екстраполює їх на розвиток усієї міжнародної системи та залежно від приналежності до тієї чи іншої наукової школи надає окремим учасникам міжнародних відносин певні пріоритети й переваги. Водночас процес зародження нового знання в теорії міжнародних відносин є питанням епістемологічним і відзначається високим рівнем абстракції.

Інша істотна відмінність полягає у дослідницьких цілях, які ставлять перед собою представники різних наукових шкіл. Неореалісти, наприклад, стверджують, що глибше розуміння особливостей сучасної міжнародної системи має на меті мінімізацію конфліктності та уникнення воєн між державами на міжнародній арені, неоліберали бачать свою мету в ефективному

використанні можливостей ринкової економіки для досягнення високого рівня добробуту громадян кожної країни і зменшення впливу держави на життя індивіда.

Третя фундаментальна відмінність розділяє теорії міжнародних відносин відповідно до вибору певної методології їх наукового дослідження.

Четверта враховує приналежність або окремішність кожної теорії від суміжних наукових галузей: політичних наук, соціології, політичної філософії, історії дипломатії.

Для реалізації аналітичного дослідження широко використовуються методичні прийоми:

—аналогія, тобто припущення про структуру та особливості певного невідомого явища через прийняття як таких параметрів уже відомих явищ;

—порівняння — зіставлення відомих особливостей різних явищ, щоб виявити спільне та відмінне;

—інтерполяція — висунення гіпотези про один з елементів явища або одну зі стадій процесу, виходячи зі загальних параметрів явища чи процесу;

—групування окремих елементів явища за певним критерієм спільності, що відображає їхні найістотніші ознаки;

—структуризація, тобто визначення елементів явища та зв'язків між ними.

Синтетичний метод — спосіб проводити дослідження, узагальнюючи знання про особливості, властивості та взаємозв'язки елементів явища. Це дає змогу охарактеризувати його загалом.

Цей метод передбачає застосування таких методичних прийомів, як:

—узагальнення — визначення загальних ознак і властивостей явищ та процесів;

—екстраполяція, що формує наукові уявлення про об'єкт дослідження, висуваючи припущення, що його особливості такі ж, як його елементи.

Абстрагування полягає у виокремленні та узагальненні найважливіших рис об'єкта дослідження і свідомому упуцненні другорядних. Абстрагування пов'язане з такими методичними прийомами, як:

—редукція, тобто зведення складних явищ і процесів міжнародного життя до простіших, що до них подібні;

—формалізація, яка є відображенням знань про реальність у точних поняттях і твердженнях, що наголошують на найважливіших ознаках міжнародної системи.

Результатом дослідження на теоретичному рівні є формулювання ідеалізованого об'єкта досліджень, який є науковим відображенням реального. Така розумова операція потрібна, щоб проводити дослідження на емпіричному рівні.

Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальним міжнародним відносинам, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей.

Загалом методи дослідження, що застосовуються у теорії міжнародних відносин, можна поділити на **загальні, експлікативні, конструктивні та прогнозні.**

Загальні методи дослідження об'єднують найпростіші прийоми та способи вивчення міжнародних відносин, які характерні не лише для теорії міжнародних відносин, але й застосовуються практично всіма науковими дисциплінами.

Спостереження як метод дослідження передбачає суб'єктивну фіксацію реальності. У процесі спостереження йдеться про такі елементи, як суб'єкт, об'єкт і засоби спостереження.

Суб'єктом спостереження є спостерігач, який з власної позиції сприймає та фіксує певні ситуації та процеси. Його позиція визначається участю у подіях, зацікавленістю в їхньому розвитку і наслідках, особливостями світогляду та поінформованістю. Об'єктом спостереження є конкретна ситуація, що складається у міжнародному середовищі в певний час, зафіксований спостерігачем.

Засоби спостереження — це сукупність прийомів та способів, завдяки яким вона відображається. Розрізняють візуальні засоби, коли спостерігач є безпосереднім учасником або очевидцем подій, та рефлексійні, коли спостерігач характеризує події, спираючись на розповіді очевидців або учасників цих подій.

Експлікативні методи — група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю.

До таких методів належать **контент-аналіз, івент-аналіз, ког-нітивне картування, метод індикаторів і статистичний.**

Контент-аналіз, за визначенням М. Хрустальова та К. Бо-ришпольця, — це сукупність стадій дослідження офіційних інформаційних матеріалів.

Івент-аналіз — метод опрацювання публічної інформації, що дає змогу визначати та систематизувати дії у міжнародних відносинах

Когнітивне картування досліджує поняття та категорії, якими оперують окремі особи, вповноважені приймати рішення у сфері зовнішньої політики. Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін, а пізніше Р. Джервіс показали, що в основі прийняття рішень політичними діячами може лежати не тільки і не стільки реальність, скільки її сприйняття ними.

Метод індикаторів до теорії міжнародних відносин увів Б. Корані, запропонувавши використовувати низку найважливіших, з його погляду, параметрів поведінки учасників міжнародних відносин. Він виокремив чотири такі індикатори: *спосіб дипломатичного представництва, економічні угоди, міждержавні візити, договори.*

Статистичний метод дає змогу вивчати "...кількісний бік масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом". Він полягає у визначенні кількісних параметрів явищ і процесів, їх опрацюванні, аналізі та теоретичному узагальненні.

Статистичний метод може застосовуватись через низку пов'язаних з ним методичних прийомів:

—зведення та групування емпіричних параметрів міжнародної системи та її структурних одиниць;

—структуризацію параметрів у вигляді таблиць, графіків, картосхем;

—обчислення показників варіації та динаміки міжнародних явищ і процесів;

—співвіднесення параметрів за допомогою математичної кореляції.

Конструктивні методи пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, що дає змогу дослідникові зосередитись на істотних особливостях об'єкта дослідження.

Експеримент спрямований на верифікацію гіпотетичних тверджень, запропонованих дослідниками. Він має аналітичний характер та пов'язаний з реальністю лише як її ідеалізоване відображення, що полягає в аналітичній реконструкції реальності та розгляді її у динаміці та зіставленні з фактами реальності.

Системний метод — чи не найпоширеніший та найдосконаліше описаний у науковій літературі. Його не треба плутати з системним підходом, оскільки

підхід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод — його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Дж. Розенау розробив дещо детальнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи (рис. 2.2):

- 1) індивіди — "творці" політики та їхні характеристики;
- 2) посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують;
- 3) структури уряду, в якому вони діють;
- 4) суспільство, в якому вони живуть і яким керують;
- 5) системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин;
- 6) світова система (тобто глобальна міжнародна система).

Моделювання — це метод, пов'язаний з абстрагованим відображенням реальних ситуацій міжнародного життя у вигляді певних ідеалізованих об'єктів, які являють собою системи, елементи та зв'язки між ними.

Такі моделі містять три основні елементи: теоретичний, методологічний і конструктивний. Моделювання у теорії міжнародних відносин є способом конструювати явріща та процеси, що з ними пов'язані.

Прогнозні методи акумулюють групу способів та прийомів дослідження, що широко застосовуються для наукових передбачень майбутніх ситуацій та процесів у міжнародних відносинах. До них, передусім, належать такі методи, як дельфійський та побудови сценаріїв.

Дельфійський метод досить повно описано у літературі. Він являє собою систематичне й контрольоване обговорення тієї чи іншої ситуації експертами, що переважно належать до різних шкіл теорії міжнародних відносин.

Побудова сценаріїв — це метод побудови динамічних ідеальних моделей імовірного розвитку міжнародних подій. На підставі аналізу конкретних ситуацій висувають гіпотези щодо їхнього перебігу та подальшої еволюції, які не піддаються жодній попередній перевірці.

У цьому випадку дослідження розбивають на п'ять етапів:

- 1) аналіз та вибір головних, на думку дослідника, чинників, що впливають на ситуацію;
- 2) висунення гіпотез щодо ймовірних фаз еволюції вибраних чинників на 10, 15 та 20 років;

- 3) зіставлення визначених чинників та висунення на цій підставі низки гіпотез про ймовірні майбутні ситуації;
- 4) створення показників імовірності тих чи інших запропонованих раніше сценаріїв;
- 5) класифікація сценаріїв розвитку подій за критерієм їхньої ймовірності.

Проблеми формування понятійно-категорійної системи

Понятійно-категорійна система будь-якої науки відіграє в ній надзвичайно важливу роль, оскільки, з одного боку, є узагальненою моделлю об'єкта її дослідження, а з іншого — її дослідним інструментарієм, базою вивчення об'єктивної реальності.

Перше твердження справедливе через те, що **поняття — це узагальнена форма відображення предметів, процесів і явищ міжнародних відносин, а також найважливіших зв'язків між ними.** Таке відображення здійснюється через фіксацію загальних та специфічних ознак окремих явищ, а також їхніх взаємозв'язків. **Категоріями** є найбільш загальні поняття тієї чи іншої галузі знання, філософії науки, що слугують для "скорочення" досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності.

Усі поняття і категорії, використовувані у теорії міжнародних відносин, можна поділити на дві групи:

- 1) загальнонаукові поняття і категорії, що мають інструментальний характер, застосовуються системно у всій теорії, оскільки без них теоретизування не можливе;
- 2) операційні поняття і категорії, що мають теоретико-прикладний характер і, з причини різного трактування прихильниками тієї чи іншої парадигми сутності міжнародних відносин, втрачають будь-який науковий сенс або мають маргінальний характер поза окремо взятою парадигмою.

Операційні поняття і категорії розглянемо у частині 3 цієї праці у контексті тих наукових теорій, які на них спираються. Щодо цієї групи понять та категорій потрібно, однак, зупинитись на деяких вступних заувагах Ю. Кукулки, який вважає, що кожна теорія має унікальний категорійний апарат:

- а) ідеалісти або утопісти застосовують такі категорії, як право, свобода, демократія, моральність, збіжність інтересів, міжнародна організація, природний агресор;
- б) реалісти використовують такі поняття і категорії, як сила — влада, національні інтереси, об'єктивна суперечність інтересів, рівновага (баланс) сил;

в)біхевіористи (модерністи) спираються на такі категорії, як поведінка, держава, атрибути, середовище, дециденти, система, поле. Дж. Зінгер у своїй таксономії міжнародних відносин використовував такі поняття та категорії, як кордон, функція, обернене стиснення, ентропія;

г) постбіхевіористи (постмодерністи) зосереджуються на таких поняттях та категоріях, як міжнародні процеси, прийняття рішень, ігри, торг.

Спільними для будь-яких теорій є лише категорії "міжнародні відносини" та "міжнародне середовище", але, оскільки ці фундаментальні категорії тлумачаться по-різному, то з них випливають окремі понятійно-категорійні системи. У кожній з них виокремлюються та дефініюються свої унікальні категорії, які є такими лише у межах окремої парадигми. Власне з цієї причини у сучасній теорії міжнародних відносин не склалась єдина система понять і категорій, а лише сукупність, яку можна розуміти як множину окремих систем.

Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії

Теорія міжнародних відносин не може існувати без низки понять і категорій, які застосовуються переважно як інструментарій для процесу теоретизування. Оскільки цей процес практично однаковий для більшості теорій, то зрозуміло, що й більшість понять і категорій гносеологічно походить із близьких за предметом дослідження наук — філософії, політології, соціології. Ми умовно поділили їх на три групи залежно від специфіки застосування у теорії міжнародних відносин.

Першу групу становлять поняття і категорії, що використовуються для означення окремих частин теорії або наукових стадій дослідження.

Проблема (гр. ярбрА.тція — задача, утруднення) — клас завдань, що вимагають практичного розв'язання в нестандартних умовах, чи евристична ситуація, пов'язана з неоднозначністю, можливістю альтернативних рішень.

Гіпотеза (гр. игібдеоц — основа, припущення) — наукове припущення, яке висувається для пояснення якого-небудь явища дійсності й вимагає перевірки досвідом і теоретичного обґрунтування, щоб стати достовірною науковою теорією.

Принцип (лат. ргіпсіріит — основа) — центральне пояснення, особливість, покладена в основу творення або здійснення чого-небудь. Принцип є основою теоретичного дослідження, оскільки прийняття його таким чи інакшим визначає подальшу структуру наукового пошуку та наукові результати.

Парадигма (гр. шрабегуос — приклад, зразок) — прийнята певним науковим співтовариством модель постановки та розв'язання проблем, яка забезпечує

існування наукової традиції. У теорії міжнародних відносин парадигму трактують як:

—узагальнювальну теорію, що впливає з низки близьких за принципом розуміння об'єкта дослідження концепцій;

—логічне пояснення міжнародних відносин, що може бути використане операційно, тобто реально.

Парадигма складається з абстрагованих тверджень про суб'єктність, форми та стани міжнародних відносин. Парадигма є своєрідним еталонним розв'язанням дослідницької проблеми. У теорії міжнародних відносин вона відіграє роль формули. Замість буквених символів у ній співвідносяться абстраговані твердження, які, наповнившись конкретним змістом, перетворюються на операційну концепцію діяльності у міжнародному середовищі, тобто доктрину. Парадигма, з одного боку, є найважливішим результатом теоретичного дослідження, а з іншого — елементом загальної теорії міжнародних відносин.

Концепція (лат. *conceptio* — сприйняття) — система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ; основна ідея будь-якої теорії.

Концепцію розуміють як частину теорії, яка має вужчий зміст, оскільки відображає певну наукову ідею. У теорії міжнародних відносин вона має переважно персоніфікований характер, позаяк у її основі лежить ідея конкретного дослідника.

Друга група понять і категорій має загальнонауковий характер, але служить для означення явищ і зв'язків у міжнародному середовищі.

Фактор (лат. *factor* — той, що робить; від *facio* — роблю) — чинник; умова, рушійна сила, причина якого-небудь явища, процесу. Фактор є рушієм процесів у міжнародних відносинах, який, з огляду на специфіку, може прискорювати або гальмувати, істотно впливати на їх характер та зміст.

Процес (лат. *processus* — просування вперед) — послідовна зміна яких-небудь явищ, перебіг розвитку чого-небудь.

Процес є закономірною зміною явищ у міжнародному житті, що зумовлено конкретно-історичними причинами (факторами), які також змінні та мають найрізноманітніший характер: політичний, економічний, військовий, соціально-культурний тощо, і Процес є рухом від однієї ситуації у міжнародному середовищі до іншої, від простіших форм і видів міжнародних ВІДНОСИН ДО складніших, від меншої кількості суб'єктів до більшої, який не має прямолінійного характеру, а нагадує, радше, цикли спірального характеру.

Система (гр. <τιο'ττ|цсх — поєднання, утворення) — сукупність визначених елементів, між якими існують закономірний зв'язок і взаємодія.

Міжнародна система — це закономірно побудована структура з тісними системотворними взаємозв'язками між її учасниками. Отже, елементами системи є, з одного боку, учасники, а з іншого — відносини між ними.

Третя група понять і категорій безпосередньо пов'язана з міжнародними відносинами, оскільки вони застосовуються для означення низки їхніх процесів та явищ.

Стабільність (лат. *stabilis* — стійкий, сталий) — сталість, незмінність.

У теорії міжнародних відносин це поняття застосовують щодо:

—стану міжнародної системи, коли тривалий час не відбувається принципових змін (стосовно такої ситуації також широко вживається поняття статус-кво (*status quo*1));

—характеру процесу, що може означати як відсутність змін, так і поступові еволюційні нестрибокподібні зміни, які впродовж відносно тривалого часу зберігають свій напрям і характер.

Конфронтація (фр. *confrontation* — порівняння, протиставлення) — протистояння, зіткнення, боротьба переконань, думок, соціальних систем, естетичних цінностей, поглядів, приписів тощо.

Конфлікт (лат. *conflictus*) — зіткнення, боротьба протилежних поглядів; крайнє загострення, непорозуміння; суперечка. Конфлікт є логічним продовженням конфронтації, переходом. Тобто стала ситуація. від пасивних форм боротьби між суб'єктами міжнародних відносин до активних. Протистояння набуває чітких, видимих обрисів і виражається в діях, які мають відверто ворожий характер.

Трансформація (лат. *transformatio*) — зміна, перетворення. У теорії міжнародних відносин вживається в розумінні поступових, нестрибокподібних змін ієрархії та субординації міжнародних систем.

Турбуленція (лат. *turbulentus* — бурхливий, безладний, неспокійний). У теорії міжнародних відносин вживається щодо означення стану міжнародних відносин, який настає за стрімким руйнуванням міжнародної системи, її структурних, ієрархічних взаємозв'язків та орієнтацій.

Орієнтація (фр. *orientation* від лат. *oriens* — схід) — напрям наукової, суспільної, політичної діяльності. Це поняття означає сталий зв'язок, що спостерігається у міжнародній системі між двома її учасниками, причому один

з них посідає домінуюче становище, а інший — підпорядковане. Для першого з них орієнтація є сталим напрямом дій щодо групи інших учасників або одного з них, а для другого — сталим напрямом підпорядкування сильнішому суб'єктові міжнародних відносин.

Домінанта (лат. *dominans (dominantis)* — пануючий) — основна ідея, головна ознака чи найважливіша складова частина чого-небудь. Домінанту розуміють, як найважливіший чинник, що безпосередньо впливає на стан міжнародних відносин та на їхніх учасників, або як найважливіший серед усіх інших, який визначає поведінку учасників або їхніх груп.

Детермінанта (лат. *determinans {determinantis}*) — той, що визначає, обмежує) — причина, що є визначальною для виникнення явища. Ця категорія належить до різновиду чинника, що зумовлює ті чи інші зміни міжнародних відносин. Відмінність між детермінантою і домінантою полягає лише в тому, що остання не настільки жорстка та імперативна.

Константа (лат. *constans (constantis)* — стала величина). У теорії міжнародних відносин константою називають чинник, який досить тривалий час або перманентно визначає характер і зміст міжнародних відносин, їхній стан і напрям. Константа є відносно статичним поняттям, яке змінює свій характер доволі повільно.

Знання та операційне володіння описаними вище поняттями та категоріями дає змогу здійснювати наукове дослідження, робити висновки та теоретичні узагальнення.

Тема 3. Міжнародні відносини як суспільно-історичний феномен.

Мета: Проаналізувати сутність і найважливіші особливості міжнародних відносин та особливі риси внутрішніх та міжнародних відносин. З'ясувати відмінності між поняттями «учасник», «актор», «партнер», «фактор», «сторона», «суб'єкт міжнародного права». Проаналізувати типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин та співвідношення інтересу та цілі.

Питання для обговорення

1. Сутність міжнародних відносин.
2. Найважливіші особливості міжнародних відносин.
3. Учасники міжнародних відносин.
4. Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин.
5. Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин.

Література: 1; 2; 3; 4; 7; 10; 14; 15; 23; 27; 57; 70; 105; 118.

Сутність міжнародних відносин

Проблема дефініювання міжнародних відносин до цього часу є досить складною, про що свідчить гостра наукова полеміка, що точиться навколо нього.

Поняття "**міжнародні відносини**" ввів у науковий обіг англійський філософ та юрист *Дж. Бентам* (1748—1832), який у 1789 р. вперше застосував його у трактаті "Вступ до принципів моральності і законотворення". За його допомогою він окреслював стосунки, що існуються між монархами та громадянами різних держав. Відтоді наукові уявлення про сутність міжнародних відносин постійно розширювались, включаючи у них щораз нові сфери суспільної діяльності.

Навіть якщо виходити з такого розуміння географічного виміру реальності, то міжнародні відносини можна чітко простежити у потоках товарів, грошей, осіб, зонах воєнних конфліктів тощо. Об'єктивно виділяються і мають чітко окреслені межі, закріплені у міжнародному праві, міжнародні води, протоки та повітряні коридори.

Загалом міжнародні відносини охоплюють весь географічний простір, оскільки їхні учасники розташовані практично всюди. Очевидно, що вони (міжнародні

відносини) виявляються, з огляду на їхні масштаби, на кількох геопросторових рівнях. Серед них можна виокремити: **глобальний, міжрегіональний, регіональний, субрегіональний та локальний.**

Н. Спайкмен уперше вжив поняття "міждержавні відносини" та визначив їх як **"відносини між особами (чи групами осіб)"** що представляють різні держави². Із його дефініції випливає, що необхідною ознакою міжнародних відносин є те, що їхні учасники є політично приналежними до різних держав світу. Цю ідею досить влучно сформулював також Ю. Кукулка, стверджуючи, що власне держави *"матеріалізують можливість вважати... відносини міжнародними"*³. Держави у такому розумінні є не лише політичними структурами влади, але й сприймаються як складні суспільні системи, що діють поміж такими, як вони.

Відомий французький дослідник М. Мерль узагалі вважає, що **міжнародні відносини є "сукупністю угод і потоків, що перетинають кордони або мають тенденцію до їх перетину"**². Це зауваження можна вважати слушним, оскільки держави взаємодіють між собою через кордони національних держав, послуговуючись доступними їм шляхами сполучення і каналами передавання інформації.

Перша група об'єднує ті, що визначають міжнародні відносини як **"сукупність фактичних стосунків між їх учасниками"**³. Дефініювання досить популярне у сучасній науковій думці, оскільки дає змогу уникнути звуженого погляду на міжнародні відносини, прихильники якого традиційно схильні зводити їх до простої суми національних зовнішніх політик. Учені, що дефініюють міжнародні відносини з такої позиції, виходять з того, що вони є інтегральним поєднанням стосунків політичного, економічного, ідеологічного, культурного, мілітарного та будь-якого іншого характеру.

Російський учений Г. Шахназаров пішов ще далі, визначаючи міжнародні відносини як **"сукупність інтеграційних зв'язків, які формують людство"**¹. Власне тому, як справедливо зауважує І. Кравченко, *міжнародні відносини охоплюють "усі види обміну діяльністю, яка є предметом відносин між державами..., аж до індивідуального спілкування"*².

Друга група авторів визначає міжнародні відносини як силове з'ясування інтересів держав у міжнародному середовищі, що загалом характерно для традиції політичного реалізму. Такі дефініції випливають із твердження одного з класиків цієї теорії Г. Моргентау про те, що державами в міжнародних відносинах керують *"інтереси, виражені в термінах сили"*³.

Отже, міжнародні відносини здійснюються на двох рівнях. На одному з них відбуваються стосунки між сильнішими та слабшими учасниками міжнародних відносин, а на іншому — між "осередками" сили. Таке розуміння міжнародних відносин характерне не лише для реалістичної теорії, але й для більшості сучасних наукових парадигм.

Третя група авторів визначає **міжнародні відносини як стосунки між децидентами, тобто особами, що приймають зовнішньополітичні рішення, та структурами, які вони очолюють**. Р. Шнайдер, Х. Брук та Б. Сапін висунули ідею про те, що міжнародні відносини треба розглядати через поведінку "тих осіб, дії яких стають діями держави"¹.

Міжнародні відносини мають комплементарний характер і тому неправильно звужувати їх лише до однієї сфери суспільної діяльності — політичної, військової, економічної чи будь-якої іншої. Вони охоплюють практично всі види людської діяльності — від економічних обмінів до спортивних змагань, що дає підстави розглядати їх як особливий тип суспільних стосунків.

Отже, міжнародні відносини — це система стосунків, що виникає та існує завдяки процесові взаємодії між державами, а також іншими учасниками (субнаціональними та наднаціональними).

Найважливіші особливості міжнародних відносин

Міжнародні відносини як специфічне суспільне явище визначаються особливими рисами, що принципово вирізняють їх серед інших видів суспільних стосунків. Ідеться про таку їхню специфіку, окреслення якої дає змогу чітко розрізнити внутрішні та міжнародні відносини. Серед таких рис переважно виокремлюють:

Поліцентризм — відсутність у міжнародних відносинах легальної (у цьому розумінні закріпленої міжнародним правом) монополії на владу, що належить будь-якій державі чи міжнародній організації. Одним із найважливіших у міжнародному праві є принцип суверенної рівності держав, що полягає в їх рівноправності та рівнозначності. У статуті ООН (ст. 2, § 1) зафіксовано положення: "Організація (ООН. — Прим, авт.) побудована на принципі суверенної рівності всіх її членів"¹. Водночас традиційно прийнято вважати, що держави з огляду на свій суверенітет юридично рівні та незалежні одна від одної, як і "не існує презумпції обмеження незалежності держав"².

На таку особливість міжнародних відносин звернув увагу ще Ж. Руссо, вважаючи основною суперечністю існування людства те, що воно одночасно функціонує у двох станах: громадянському, тобто в рамках держави, де поведінка людей визначена й регламентована законами, та природному, де

поведінка держав не регламентована нічим і для них діють лише ті обмеження та зобов'язання, які вони добровільно приймають.

Ця особливість міжнародних відносин у сучасній теорії трактується по-різному. Дж. Розенау порівняв їх зі своєрідним "броунівським рухом", Р. Арон назвав такий стан "плюралізмом суверенітетів", а Р. Гілпін та Р. Вендзель — "анархізмом".

Діяльність учасників міжнародних відносин містить значний елемент непослідовності, неформальності та випадковості, що дало підстави Дж. Розенау зауважити, що простіше зрозуміти й описати поведінку атомів, ніж дії держав на міжнародній арені.

Ю. Кукулка розглядає міжнародні відносини як суспільне явище, в якому "немає центрального ядра влади і управління, а є поліцентризм і поліархія, у рамках яких значну роль відіграють стихійні процеси та суб'єктивні вирішальні чинники"¹.

Поліархізм, на його погляд, розуміється не як хаотичність та неврівноваженість міжнародних відносин, а як діалектичне поєднання в них суб'єктивності й стихійності дій держав в інтеракціях між собою із взаємозалежністю та закономірністю об'єктивних стосунків між ними.

Складність міжнародних відносин пов'язана з величезною кількістю учасників міжнародних відносин, що призводить до формування досить складної структури їх взаємодій. У ній існують взаємопов'язані та взаємозумовлені підструктури: учасників, їхніх груп та стосунків між ними.

Міжнародні відносини фактично здійснюють різнотипні учасники, кожен з яких керується різними інтересами та перебуває у досить складних взаємодіях з іншими. У міжнародному середовищі переплітаються інтереси та дії держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, окремих груп громадян чи навіть окремих осіб, що призводить до формування надзвичайно складних комплексів взаємодій між ними. Складність міжнародних відносин полягає також у діалектичному поєднанні стихійності в діях окремих їх учасників із закономірним характером стосунків, що остаточно формуються між ними.

Системність міжнародних відносин впливає із взаємопов'язаної та взаємозумовленості функціонування їхніх учасників та стосунків між ними. Учасники міжнародних відносин перебувають у сталих інтеракціях між собою та з міжнародним середовищем, що зумовлює виникнення і функціонування міжнародної системи.

Глобальність міжнародних відносин полягає у тому, що всі держави світу, організації, суспільні групи чи окремі особи прямо чи опосередковано беруть у них участь.

Міжнародна система набула ознак глобальної на "...рубежі XIX і XX сторічч. Власне до цього часу світових масштабів досягнув взаємозв'язок усіх компонентів історичного процесу і система міжнародних відносин. Відбулась якісна зміна, оскільки вперше система міжнародних відносин перетворилась у глобальну"².

Сучасні міжнародні відносини охоплюють весь світ, про що свідчить не лише факт участі абсолютної більшості суверенних держав світу в діяльності ООН та інших міжнародних організацій, але й процеси глобалізації та інтеграції світової економіки, бурхливий розвиток глобальних інформаційних мереж тощо. Завдяки розвиткові економічних зв'язків та ефективних комунікацій сучасний світ можна сприймати як цілісність, оскільки жодна людина чи суспільство не може існувати в ньому ізольовано. Як свідчить історія XX ст., навіть ті держави, що намагались дотримуватись автаркії, все одно змушені були зважати на міжнародне середовище, чи, принаймні, реагувати на дії інших держав.

Отже, глобальність можна вважати рисою, що істотно відрізняє міжнародні відносини від усіх інших видів суспільних стосунків, які існують у межах національних територій держав і обмежуються державними кордонами.

К. Райт вважає, що причини міжнародних конфліктів "слід шукати не у взаємних претензіях держав одна до одної, а в їхніх внутрішніх структурах, конфліктах і політиці..."¹.

Класичний, або ортодоксальний, марксизм досить жорстко детермінує міжнародні відносини, розглядаючи їх як похідні від внутрішніх суспільних (передусім, економічних) відносин. Така позиція випливає з інтерпретації К. Марксом та Ф. Енгельсом держави, внутрішня і зовнішня політика якої підпорядкована інтересам панування експлуататорських класів.

Г. Кісінджер висловив свій погляд на дилему залежності внутрішньої і зовнішньої політики у статті "Внутрішня структура та зовнішня політика". Він стверджував, що в очах політичної еліти країни внутрішня структура суспільства сприймається як даність, від якої зовнішня політика власне і починається. Однак, на його думку, такий підхід може застосовуватися лише у стабільні періоди історії, оскільки тоді відсутня жорстка боротьба та політичне суперництво між державами світу. За умови розбалансування міжнародної системи тиск міжнародного середовища на певну державу чи групу держав

може призвести до істотного зростання значення зовнішньої політики та її впливу на дії уряду у внутрішньому середовищі.

Формулюючи головні принципи політичного реалізму, Г. Моргентау писав: "Реалісти наголошують на автономії політичної сфери, тоді як економісти, юристи, моралісти стверджують протилежне"². Цим він заперечував жорстку визначеність зовнішньої політики будь-якою іншою сферою людської діяльності, економічною також. Реалісти розглядають економічний інтерес як один із найважливіших елементів національного інтересу, що ним керується держава у міжнародному середовищі, але це не дає їм підстав ототожнювати їх чи говорити про переважання економіки над політикою. Р. Арон влучно зауважив: "Економічна система у різних відношеннях вислизає з міждержавної: точніше, завдяки своїй політиці, держави сприяють формуванню економічної політики, проте вона, будучи нерівномірно визначена державами залежно від вагомості кожної з них, утворює систему, відмінну від міждержавної, яку слід кваліфікувати радше як транснаціональну, ніж міждержавну або навіть міжнародну"³.

Політика та економіка як окремі сфери життєдіяльності суспільства ґрунтуються на власних системах інтересів і цілей діяльності, суб'єктах дій і навіть — принципово різних амбіціях, Що спонукають людей до активності у політиці та економіці. Однак ці сфери взаємопов'язані, оскільки економічна діяльність не може успішно розвиватись без політичної підтримки та правових гарантій з боку держави, тоді як держава не може бути могутньою, а, отже, й політично впливовою, без розвинутої економіки. Зокрема, С. Хантингтон пропонує розглядати міжнародні відносини через призму взаємодій між національними культурними просторами, а конфлікти — як похідну від суперечностей, спричинених впливом світових культур на широкі маси населення. Дж. Догерті та Р. Пфальцграф вважають, що культурний плюралізм впливає на міжнародні відносини способом, який важко точно окреслити та досліджувати. Культурний плюралізм спостерігається і на внутрішньодержавному рівні, де диференціація культурних просторів і вартостей, що з ними пов'язані, також може бути досить значною. Інформаційну залежність розуміють як визначеність дій у міжнародному середовищі інформаційною забезпеченістю децидентів (тобто осіб, що приймають політичні рішення).

Вплив інформаційного забезпечення прийняття рішень у сфері зовнішньої політики величезний, але це ж стосується також будь-якої іншої сфери суспільних відносин, де особи, уповноважені приймати рішення, реагують на інформацію, що відображає реальність.

Зміст поняття

Поняття "**учасник**" є одним із найважливіших у теорії міжнародних відносин, оскільки воно виражає узагальнену характеристику суспільних одиниць, що їх практично здійснюють. У міжнародні відносини вступають та взаємодіють між собою певні одиниці, які характеризуються тим, що:

—їхня діяльність у сфері міжнародних відносин зумовлена власними практичними потребами та інтересами, що впливають із них;

—вони є джерелом функціональної активності, спрямованої на інших, їм подібних;

—аналогічно вони самі стають об'єктом діяльності інших суспільних одиниць.

Керуючись власними інтересами, учасники вступають у взаємодію між собою, тобто у міжнародні відносини. Поняття "учасник" досить широко вживається у теорії міжнародних відносин для окреслення будь-якої суспільної одиниці, що в той чи інший спосіб бере участь у взаємодіях з іншими, незважаючи на їхній активний чи пасивний характер.

Практично тотожним за змістом є поняття "**актор**", яке найчастіше вживають західні дослідники міжнародних відносин: Дж. Розенау, Дж. Догерті, Б. Рассет, Х. Старр, Ю. Кукулка та Р. Земба, а останнім часом ним також оперують російські науковці П. Циганков та К. Гаджиєв.

Б. Рассет та Х. Старр розглядають походження цього поняття як результат блискучої аналогії В. Шекспіра, що порівняв життя з театром, а людей з акторами, що грають певні ролі.

Дж. Розенау визначає актора як цілість, що впливає на світові процеси. Ще ширше це поняття тлумачать Ф. Брайар і М. Р. Джалілі, які визначають актора як будь-яку особу, що відіграє важливу роль у міжнародних відносинах. Інколи, як його різновид, вживають поняття "**гравець**", що широко практикується у теорії ігор, де міжнародні відносини розглядають як результат взаємодії двох або більше стратегій.

У теорії міжнародних відносин, однак, відсутнє однозначне трактування понять "учасник" чи "актор", як і не всі вчені використовують визнаний термін, що їх лаконічно окреслює. Дослідники міжнародних відносин найчастіше оперують поняттями "*партнер*", "*фактор*" (*чинник*), "*сторона*".

"Партнер" застосовують для означення учасників міжнародних відносин, які у той чи інший спосіб співпрацюють між собою. З одного боку, це поняття виявилось досить влучним, але з іншого — вузьким, тому що стосується

учасників міжнародних відносин лише у випадку конструктивної співпраці між ними.

"Фактор" (чинник) міжнародних відносин як поняття має прикладний характер, означаючи того учасника, який так чи інакше впливає чи навіть визначає їх характер і зміст. Його застосовували, передусім, Г. Шахназаров, Ф. Бурлацький та А. Галкін.

"Сторона" — поняття, що застосовувалося, насамперед, у працях Е. Палиги та Р. Вендзеля, має конотативний характер, визначаючи відмінність лише тих учасників міжнародних відносин, між якими вони відбуваються.

У науковому розумінні поняття **"суб'єкт"** переважно визначається як носій предметно-практичної діяльності... джерело активності, спрямованої на об'єкт або, ширше, як особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство, що здійснюють властиву їм діяльність. Тобто суб'єктом у міжнародних відносинах може бути певна суспільна одиниця, що є активною стосовно іншої — пасивної.

Інакше "об'єкт" розуміють у міжнародному праві. Широковживані поняття "суб'єкт міжнародного права" та "суб'єкт міжнародних відносин", незважаючи на їхню близькість, не є тотожними. Кожен суб'єкт міжнародного права є суб'єктом міжнародних відносин, але частина останніх не має міжнародної правосуб'єктності. **Суб'єктом міжнародного права**, за визначенням І. Лукашука, є **"самостійне утворення, яке, завдяки своїм можливостям та юридичним особливостям, здатне володіти правами та обов'язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації його норм"**¹. Основними атрибутами суб'єкта міжнародного права є *легітимність*, право укладати міжнародні угоди, здатність до самостійних дій та відповідальність за порушення норм міжнародного права. Звідси випливає, що найважливішими ознаками міжнародної правосуб'єктності є *суверенність, дієздатність та відповідальність за наслідки дій щодо інших суб'єктів*. У повному обсязі цими ознаками володіють лише незалежні держави, які у міжнародному праві прийнято вважати первинними, а всі інші суб'єкти — похідними.

Серед суб'єктів міжнародного права розрізняють:

1. Держави, які є основними суб'єктами, оскільки власне вони мають усі атрибути, що потрібні для визнання їх суб'єктами міжнародного права. За загальним переконанням, суверенна держава характеризується трьома елементами: легітимною публічною владою, територією та населенням. Держави можуть існувати:— *de facto* (де-факто) — тоді, коли публічна влада

ефективно контролює державну територію та населення, що на ній проживає, але її не визнало міжнародне співтовариство;

— *de jure* (де-юре) — держава визнана міжнародним співтовариством. Влада суверенних держав має мати ознаки обох станів, оскільки у першому випадку йдеться про їх реальне існування, а в другому — про їх юридичне право взаємодіяти з їм подібними.

Держава не може реально існувати без території, яка на суші, на морі та в повітряному просторі відмежована від інших державним кордоном. У межах власної території суверенної держави визнається пріоритетність її національного права, а окремі міжнародні правові акти чинні лише за її добровільною згодою.

Обмеженою правосуб'єктністю характеризуються держави, що перебувають під протекторатом, позаяк переважно функції їх міжнародного представництва виконує держава-протектор.

Суб'єктами міжнародного права не вважають колонії, оскільки колоніальні органи публічної влади підпорядковані владі метрополій.

2. Державоподібні або специфічні політичні утворення, такі як Ватикан чи вільні міста, які набувають міжнародної правосуб'єктності на підставі угод, що укладаються зацікавленими в їх виникненні державами.

Вільними містами свого часу оголошували Краків, Гданськ та Трієст, визначальними правовими актами для яких були договори про їх створення та спеціально розроблені для них статuti.

Ватикан став суб'єктом міжнародного права 1929 р. на підставі укладеного між Італією та Святим престолом конкордату. У міжнародному праві правосуб'єктність Ватикану розглядається як така, що стосується резиденції міжнародного центру католицької церкви, а не її самої.

3. Міжнародні організації, правосуб'єктність яких вважається похідною від державної та впливає з угод, на підставі яких вони створені. У межах розробленого зацікавленими державами статуту вони відзначаються легальністю, володіють правом укладати міжнародні угоди, мати привілеї та імунітети, заявляти претензії та бути стороною у міжнародних судових процесах.

4. Народи, що борються за свою незалежність ("in statu nascendi"), добиваючись збройною силою також утворення власної національної держави. Їх правосуб'єктність має перехідний характер, оскільки від моменту створення та визнання міжнародним співтовариством цієї держави вона розглядатиметься

як повноправний суб'єкт міжнародних відносин. їх статус визначено додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949 р., що стосувались жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятим 8 червня 1977 р. У ст. 1, § 4 протоколу серед усіх інших виокремлюють конфлікти у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення.

In statu nascendi мають характеризуватись такими ознаками:

—визначеність території, на якій передбачається створення суверенної держави;

—наявність органів політичного керівництва, підтримуваного населенням, що проживає на цій території;

—наявність формувань, що ведуть збройну боротьбу за незалежність та дотримуються міжнародного права війни (відображеного у Гаазьких та Женевських конвенціях);

—підпорядкованість збройних формувань політичним органам влади.

Визнання міжнародним співтовариством націй, що борються за незалежність, суб'єктами міжнародного права пов'язане, зазвичай, зі значними труднощами та контроверсійністю.

Транснаціоналізм — науковий напрям теорії міжнародних відносин, який розглядає проблему суб'єктності з позицій визнання факту плюралізму та рівнозначності різнотипних суб'єктів. Його виникнення пов'язане, насамперед, з концепцією американського політолога Дж. Розенау, а також із працями К. Кайзера, Дж. Ная, Р. Коохейна, Е. Морзе та багатьох інших, які поділяли та розвивали його погляди на міжнародні відносини другої половини ХХ ст. Зокрема, Дж. Розенау висунув ідею про біфуркацію (роздвоєність) міжнародних відносин, що почала себе виявляти у другій половині ХХ ст. Біфуркація полягає в одночасному співіснуванні мало зв'язаних між собою міждержавних відносин, що здійснюються класичними засобами дипломатії та воєнної сили, і недержавних відносин, де взаємодіють цілком інші суб'єкти та керуються зовсім іншими міркуваннями.

Дещо інакше суб'єктність визначають, послуговуючись поняттям "актор", Б. Рассет і Х. Старр. Вони виокремлюють три типи міжнародних акторів:

1) групи людей (народи, нації, народності, етнічні групи);

2) держави;

3) недержавні актори (міжурядові організації, неурядові організації, мультинаціональні корпорації).

Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин

Міжнародні відносини ґрунтуються на взаємодіях величезної кількості учасників, кожен з яких керується власними інтересами та мотиваціями. Специфіка їхньої участі у процесах, що відбуваються в міжнародному середовищі, безпосередньо залежить від типу учасника. З огляду на це, можна визначати межі функціональної активності та особливості діяльності учасників міжнародних відносин.

Типологія учасників міжнародних відносин є темою досить серйозної полеміки між державоцентристами (етатистами) та транснаціоналістами. Вона стосується не так виокремлення та дефініювання типів активних учасників міжнародних відносин (суб'єктів), як співвідношення між ними.

Утім, не викликає особливих дискусій твердження про те, що учасниками міжнародних відносин можна вважати держави, міжнародні організації та суспільні групи. Значно рідше до них також додають і фізичних осіб, яких переважно розуміють як децидентів, тобто осіб, що від імені тих чи інших суспільних структур приймають рішення.

Поняття "фізична особа", що окреслює персоніфікований суб'єкт, запозичене з міжнародного приватного права. У правовій науці це поняття характеризує людину, яка є суб'єктом права, тобто перебуває у певних взаємовідносинах з іноземними громадянами, характеризується дієздатністю та керується нормами права.

У теорії міжнародних відносин фізичною особою визнається людина, дії якої породжують певні наслідки у міжнародному середовищі. Найпоширенішим поглядом на особливості та роль особи у міжнародних відносинах є її інтерпретація як **децидента** у сфері зовнішньої політики чи зовнішньоекономічної діяльності. У цьому випадку особи ініціюють і призводять до реалізації у міжнародному середовищі певних дій, але водночас стають їхнім об'єктом.

Серед осіб, що активно діють у міжнародних відносинах, виокремлюють **політичних осіб {homo politicus}**. їх розуміють як публічних політиків, уповноважених до прийняття та реалізації рішень у сфері зовнішніх зв'язків держави. Тобто, їхня компетенція у прийнятті рішень стосується не лише зовнішньополітичних проблем, а й будь-яких інших, що пов'язані з інтересами громадян у міжнародному середовищі.

Звідси випливає, що політичною особою є не лише політик, який тим чи іншим способом бореться за владу, щоб реалізувати власну програму дій, а й державний чиновник, котрий зобов'язаний ці дії конкретизувати та здійснювати. У широкому розумінні політичною особою можемо вважати людину, яка уповноважена приймати та реалізовувати рішення, пов'язані з інтересами суспільства у міжнародному середовищі.

Одним із перших відмежував поняття політичної особи від поняття особи Н. **Макіавеллі**. Він стверджував: *"Існує два способи досягнення мети: шлях закону та шлях насильства; перший спосіб — людський, другий — диких тварин; у тім позаяк перший спосіб не завжди вдається, то люди інколи застосовують другий. Владарі повинні вміти користуватись обома способами"*¹. Політичні особи, на відміну від усіх інших, не можуть автоматично дотримуватись моральних принципів, на яких побудовані взаємини людей у суспільстві, оскільки досить часто їм доводиться мати справу з політичними противниками, які ними не керуються.

Політик, за М. Вебером, має будувати свою діяльність на ствердженні перед самим собою простої істини: *"Ти повинен, застосовуючи силу, протистояти злу, інакше будеш відповідати за те, що зло взяло гору"*² Політична особа, в інтерпретації Г. Моргентхау, суттєво відрізняється від будь-якої іншої: "Політичний реалізм ґрунтується на плюралістичній концепції людської природи. Реальна людина складається з "економічної людини", "політичної людини", "моральної людини", "релігійної людини" і т. д. "Політична людина" подібна до тварини, тому що у неї немає моральних обмежень"¹.

Психологічна характеристика політичної особи виглядає так: $H_p = p\}d\}g$ де H_p — політична особа; $\}$ — знак трансформації; p — індивідуальні мотиви діяльності; d — перенесення у сферу публічної діяльності; g — раціоналізація індивідуальних мотивів діяльності у політичних категоріях.

Ф. Брайар та М. Р. Джалілі для такого типу політичних систем виокремили чотири можливі моделі.

1. Раціональна модель ґрунтується на визначальності впливу в системі єдиного політичного лідера, що керується раціональними національними інтересами. У системі його цінностей вони посідають визначальне місце, тоді як індивідуальні інтереси він сприймає як другорядні. Політичний лідер координує та спрямовує діяльність різноманітних бюрократичних структур щодо здійснення ними зовнішньої політики, яка відповідає національним інтересам.

2.Бюрократична модель існує тоді, коли конкретні рішення приймаються та реалізуються державними органами та інституціями, згідно зі встановленими рутинними процедурами. У цій моделі роль суб'єктивного чинника зводиться до мінімуму, оскільки головною дійовою особою є державний чиновник, що діє у межах компетенцій, відведених йому законом.

3.Модель "торгу" є проявом внутрішньої політичної боротьби між членами бюрократичної ієрархії, яку ведуть керівники окремих органів та інституцій за пріоритетність у процесі прийняття рішень чи з метою відстояти власні відомчі інтереси. У цій моделі суб'єктивний чинник досить значний, оскільки рішення приймаються в процесі складної гри між політичними особами та їхніми думками, ідеями та концепціями.

4.Редукційна модель виражається у спрощенні та розчленуванні проблем, що стоять перед суспільством і диференціації їх розв'язання у межах окремих державних установ та організацій. У такій моделі роль політичної особи зводиться до виконання адміністративно-розпорядчих функцій, тоді як реальні рішення приймаються на нижчих щаблях влади.

Досліджуючи процес прийняття політичних рішень у США, Г. Алісон та А. Джордж дійшли висновку, що, крім окремої політичної особи, на зміст рішення впливає вся організаційна система влади. На їхню думку, система влади може бути представлена у вигляді двох моделей: бюрократичної і адвокатської.

1.Бюрократична модель є складною і багаторівневою сукупністю взаємопов'язаних урядових агенцій і служб, що характеризується глибокою децентралізацією. Рішення, які приймаються у такій системі, є наслідком внутрішньої боротьби і торгу, що завершується складними компромісами між окремими бюрократичними структурами.

2.Адвокатська модель, детально описана А. Джорджем полягає у тому, що в системі влади виділяються два основні центри організації:

1)центр прийняття рішення (ЦПР), у діяльності якого визначальну роль відіграє основний децидент та його оточення;

2)урядові структури, що у стосунках із ЦПР представлені їх керівництвом.

Рішення у цій системі приймаються як наслідок висування і захисту керівництвом окремих урядових структур певних оптимальних варіантів дій (опцій). Роль ЦПР полягає у порівнянні опцій та виборі кращої (з позиції ЦПР) з них. Звідси випливає, що роль окремої політичної особи в адвокатській системі влади є досить істотною.

Важливу роль як суб'єкти міжнародних відносин, відіграють не лише політики, а й будь-які відомі особи, що користуються авторитетом, до думки яких прислухаються. Вони переважно не обіймають жодних державних посад, але мають настільки великий авторитет, що змушують враховувати свою думку навіть глав держав. Такою особою П. Циганков вважає, зокрема, видатного вченого та правозахисника А. Сахарова, який *"...завдяки авторитетові, яким він користувався як серед державних керівників багатьох країн, так і серед демократичної громадськості, мав значний вплив на ставлення Заходу до СРСР"*¹.

"Суб'єктами відносин у міжнародному приватному праві є, передусім, фізичні та юридичні особи, інколи — держави"². Міжнародне приватне право ґрунтується на ідеї регулювання дій окремих осіб чи їхніх організованих груп та правової відповідальності за їхні наслідки. Кожна людина, згідно зі ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, незалежно від держави її перебування має право на визнання її правосуб'єктності.

У сучасній теорії міжнародних відносин розуміння суспільних груп досить розпливчате та нечітке. Суперечки стосуються як формальних ознак цього типу учасників, так і їх впливу на міжнародні відносини.

На наш погляд, суспільні групи потрібно розглядати на двох рівнях їх організації:

- 1) як сукупність фізичних осіб, що є інтересантами у певній сфері;
- 2) як суспільну організацію, створену фізичними особами для задоволення їхніх спільних потреб та інтересів.

У першому випадку суспільні групи впливають на зовнішню політику через громадську думку, а в другому — через свої організаційні структури, які лобіюють їхні інтереси.

П. Циганков поділяє учасників міжнародних відносин на *державні, недержавні* та інші. До останніх він відносить *"національно-визвольні рухи, сепаратистські, ірредентистські рухи, мафіозні угруповання, терористичні організації, регіональні та місцеві адміністрації, окремих осіб"*¹.

Субнаціональні учасники міжнародних відносин — *"це всі приватні внутрішньодержавні суб'єкти, що активно діють у міжнародному середовищі без посередництва та участі урядів"*³. Ними, на її думку, є особи, творчі спілки, суспільні групи та їхні організації (політичні партії, культурні організації, професійні спілки тощо), фонди, прес-агенції, туристичні та виробничі підприємства.

На наш погляд, більш вдалою може бути класифікація, побудована на критеріях сфери діяльності групи. Кожна суспільна група, вступаючи у взаємодію в міжнародному середовищі, має конкретну мету, яка стосується тієї чи іншої сфери людської діяльності.

За цим критерієм виокремлюють:

1. Етнічні групи, споріднені чи ідентичні, але розселені в різних державах. Ці групи складаються з етнічно-однорідних осіб, що підтримують між собою регулярні стосунки. Етнічні групи можуть створювати культурні та політичні організації, що мають на меті реалізацію їхніх інтересів. Відомими у міжнародних відносинах етнічними групами є курди, араби та корейці.

2. Релігійні групи, що складаються з одновірців, які проживають у межах різних держав або підпорядковуються конфесійним центрам чужоземного походження. Ознакою, що виокремлює такі групи, є спільність релігії, яку сповідують їхні члени. Інтереси, що керують їхньою діяльністю в міжнародних відносинах, полягають, передусім, у підтриманні своїх одновірців та широких контактах з їхніми організованими спільнотами.

3. Професійні групи, що складаються з працівників тих чи інших галузей суспільного виробництва чи сфери послуг або з осіб, які з огляду на свої професійні компетенції змушені вступати у міжнародні відносини. Такі групи мають недержавний характер та діють у міжнародному середовищі, керуючись власними інтересами.

У першому випадку працівники, щоб захистити свої права та інтереси, створюють спілки, що є організаційними структурами, які їх представляють. Професійні спілки вступають у міжнародні відносини з двох причин:

1) для обміну інформацією та досвідом роботи із собі подібними спілками за кордоном;

2) через іноземне походження працедавців (наприклад, власників і керівників ТНК)

У Другому випадку йдеться про організації, що взаємодіють із собі подібними переважно у галузі міжнародної інформації. Необхідна умова функціонування Інформаційних та прес-аген-ції — встановлювати та підтримувати зв'язки щодо обміну інформацією з аналогічними іноземними структурами.

4. Культурні групи — організовані об'єднання окремих осіб, що діють у галузі культури та вступають у міжнародні відносини, керуючись своїми професійними інтересами.

5. Політичні групи, які об'єднують свідомих і активних громадян, що прагнуть легально впливати на національні владні структури чи контролювати їхню діяльність. Громадяни створюють політичні партії, рухи та угруповання, що являють собою організаційні структури, уповноважені виражати та реалізувати їхні групові політичні інтереси. Політичні партії вступають у міжнародні відносини переважно з подібними (або тотожними) їм за політичною платформою, ідеологічною орієнтацією тощо. Крім цього, політичні групи можуть вступати в міжнародні відносини опосередковано, через вплив на зовнішню політику своїх урядів, домагаючись від них рішень, які відповідають їхній позиції, ідеології чи інтересам.

Специфічними політичними групами можна вважати також *антидержавні рухи та терористичні організації*. Вони мають цілком виразні політичні інтереси, але намагаються їх реалізувати шляхом збройного насильства чи терору. Незважаючи на численні спроби сформулювати чітке визначення понять "терористична" організація чи "тероризм", однозначних та несуперечливих дефініцій і досі не створено.

Поняття "*терор*" (від лат. *terror* — *страх, жах*) із найдавніших часів означало жорстоку фізичну розправу над політичними опонентами, метою якої завжди було залякування суспільства та змушування його до певних дій, або, навпаки, до бездіяльності (наприклад, до покори новій владі).

Поняття "тероризм" уперше було вжито на третій конференції Міжнародного союзу Карного Права (Брюссель, 1930). Відтоді з цієї проблематики опубліковано близько тисячі наукових праць, у яких запропоновано майже 200 різних варіантів його розуміння. У більшості дефініцій підкреслюються найважливіші елементи тероризму — насильство, страх, погроза, а також політичні мотиви таких дій.

Упродовж останніх тридцяти років під егідою ООН здійснювались постійні спроби як юридичного визначення тероризму, так і створення відповідного механізму взаємодії держав у сфері боротьби з його проявами. Після трагічних подій на Олімпійських іграх у Мюнхені (ФРН) 1972 р. створено спеціальний комітет ad hoc у справах міжнародного тероризму, завданням якого було дати юридичне визначення цього явища. Однак уже через Декілька років з'ясувалося, що проблема його дефініювання лежить радше в політичній, а не в юридичній площині. "Каменем спотикання" стала проблема різного розуміння державами-членами поняття "національно визвольний рух", що відображало абсолютно протилежні точки зору на міжнародну правосуб'єктність *in statu nascendi*. Діяльність комітету лише частково мала успіх, тобто було підготовлено декілька міжнародних конвенцій та низку проектів резолюцій Генеральної

Асамблеї і Ради Безпеки ООН, пов'язаних з проблемою міжнародного тероризму. Комісія міжнародного права, на прохання Генеральної Асамблеї ООН, здійснювала підготовчі дослідження з метою розробки Міжнародного кодексу за мир і безпеку населення. У IV рапорті (1986) було подано визначення актів терору, які, на думку Комісії, передбачають дії, спрямовані на:

1) убивство або завдання важких тілесних ушкоджень чи втрату свободи глави держави, його представників, членів родини, осіб, що виконують політичні функції;

2) знищення або пошкодження публічного майна, загрозу життю членів суспільства, створення атмосфери страху, а також дозвіл чи сприяння виробництву зброї, боєприпасів та інших небезпечних субстанцій і передавання їх особам, що вчиняють перелічені злочини.

У 2000 р. комітет *ad hoc* розробив також більш-менш чітке визначення *критеріїв терористичних* злочинів міжнародного характеру. Такими, згідно зі спеціальним рапортом комітету, визнаються злочини, здійснені:

— на території більш ніж однієї держави;

— в одній державі за умови, що частина приготувань до них' здійснена на території іншої (або інших);

— управління, керівництво, планування та контроль за вико-, нанням проводяться з території інших держав;

— в одній державі, але акт здійснений міжнародною терористичною групою;

— в одній державі, але його наслідки спричинили негативну реакцію в інших державах.

Такі політичні групи підтримують тісні стосунки між собою, а крім цього, їхня діяльність здатна суттєво ускладнювати політичні відносини між державами. Зокрема, США розглядають деякі держави світу як такі, що переховують на своїй території та надають допомогу терористам- Це стосується, передусім, Іраку, Лівії, Афганістану¹, Сомалі, відносини яких зі США надзвичайно напружені та вибухонебезпечні.

6. Економічні групи є об'єднаннями громадян, що утворюються, щоб здійснювати господарську діяльність у виробничій та невиробничій сферах. Визначальним інтересом, що поєднує осіб у таких групах, є прагнення отримати прибуток від своєї діяльності, яка у міжнародному середовищі пояснюється можливістю одержати вищі прибутки внаслідок економічних взаємодій з іноземними партнерами, а не з національними. Ще однією

важливою причиною вступу в міжнародні відносини є прагнення до участі в експлуатації природних ресурсів, дефіцитних чи відсутніх у межах тих чи інших країн. Структурною формою організації економічних груп є виробничі й торгові підприємства, що беруть участь у здійсненні експортно-імпортних операцій, спільні підприємства та транснаціональні компанії (ТНК).

ТНК — юридичні особи, зареєстровані в країні свого походження, здійснюють активну економічну діяльність за її межами. Наприкінці ХХ ст. налічувалось понад 10 тис. ТНК та близько 26 тис. їх закордонних філій, а провідними у світовій економіці були: "Ексон", "Ройял-Датч Шелл" та "Дженерал моторз"! сумарний прибуток яких становить понад 260 млрд дол. США щорічно. На початок ХХІ ст. близько половини прямих капіталовкладень за кордоном припадало на сотню найпотужніших корпорацій. У 1996 р. вартість їх активів становила близько 4,1 трлн дол. США, з яких майже 40 % було інвестовано за кордоном.

ТНК відзначаються впливовістю та значущістю, що пов'язано з масштабами їх діяльності. За даними Центрального розвідувального управління США, що їх наводить Дж. Лі Рейз» у 1984 р. сукупний прибуток наймогутнішої серед ТНК "Ексон" становив 90,8 млрд дол. США, що майже втричі перевищувало валовий національний продукт Греції та в 4,5 рази — Єгипту. Вони є надзвичайно важливим суб'єктом міжнародних відносин, оскільки їх інтернаціональний виробничий характер є основою сучасних міжнародних економічних відносин.

Держава як інституція, що представляє колективні інтереси її громадян, їх групи та організації, у теорії традиційно вважається найважливішим учасником міжнародних відносин.

По-перше, держава є найорганізованішою суспільною групою, якій підпорядковані всі інші суспільні групи, а також фізичні особи, приналежність яких до держави має примусовий характер.

По-друге, держава є основним елементом міжнародних відносин, а також найвпливовішим і найдинамічнішим їхнім учасником. Усі інші учасники діють за її посередництвом або, принаймні, згодою, в одних ситуаціях виразною, а в інших — мовчазною.

По-третьє, міждержавні відносини є фундаментом сучасних міжнародних відносин¹.

Держава як суб'єкт міжнародного права має виняткову юрисдикцію над усіма фізичними чи юридичними особами, що перебувають на її території. Вона володіє всіма необхідними засобами та можливостями для встановлення і

підтримання контролю над діяльністю громадян і суспільних груп на своїй території.

Зміст поняття "держава" переважно розглядають як поєднання трьох головних елементів: **території, населення та суверенної влади.**

Територія — частина суші, прилеглих вод і повітряного простору над ними, відмежована від інших державним кордоном.

Населення — сукупність людей, які постійно проживають | у межах державної території. З правового погляду, більшість населення держави є громадянами, що володіють всіма правами та відповідальністю за наслідки своїх дій, передбаченими її | конституцією.

Суверенну владу розуміють як самостійність діяльності системи політико-адміністративних інституцій, що виконують і управлінські функції щодо населення у межах державної території.

Суверенність влади полягає у тому, що вона має змогу "приймати рішення та розв'язувати суперечки в межах політичної ієрархії певною мірою та остаточно. Змога приймати такі рішення передбачає незалежність від зовнішніх сил та вищу зверхність і панування над внутрішніми групами"¹

Ознаками суверенності влади є:

—локалізація центральної влади, тобто визнання її вищості у політико-правовій ієрархії;

—остаточність — визначення її як останньої чи кінцевої інстанції у процесі прийняття політичних рішень;

—універсальність, що розуміють, як визнання вищості її компетенцій у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства;

—автономність, тобто незалежність від будь-яких внутрішніх чи зовнішніх суб'єктів політики.

Польська дослідниця І. Сломчинська пропонує вирізняти чотири розуміння сучасної суверенності:

1)взаємозалежний суверенітет, що відноситься до можливості, держави контролювати взаємний рух товарів, послуг, капіталу та осіб через взаємний кордон;

2)внутрішній суверенітет стосується здатності державних інституцій самостійно регулювати поведінку субнаціональних суб'єктів;

3) зовнішній суверенітет означає виключення можливості впливу будь-яких наднаціональних політичних структур (як у юридичному, так і в функціональному розумінні);

4) правовий суверенітет відноситься до визнання державами одна одної вільними та рівноправними.

З огляду на ці елементи, цілком доречно визначати державу як суверенну територіально-політичну організацію¹, в географічних межах якої функціонує самостійна політична структура, що є активним суб'єктом міжнародних відносин. Її суб'єктність випливає із факту виникнення, а можливість встановлювати дипломатичні та консульські стосунки з іншими державами, укладення договорів, використання у своїх інтересах міжнародних судів та арбітражу, участь у міжнародних організаціях — із факту визнання.

У практиці міждержавних відносин застосовується три режими визнання держави: *de jure*, *de facto* і з певним наближенням можна говорити про *ad hoc*.

De jure — повне визнання держави суб'єктом міжнародного права, що свідчить про сприйняття її іншими державами світу як рівноправного та дієздатного партнера. Результатом цього типу визнання є встановлення між державами дипломатичних стосунків та укладення політичних, воєнних, економічних та будь-яких інших угод і договорів. Визнання *de jure* має зворотну силу, тобто воно автоматично надає легальний статус усім правовим актам чи діям, прийнятим до визнання. Абсолютна більшість сучасних держав світу взаємно визнають одна одну, на підставі чого підтримуються та розвиваються нормальні відносини між ними. Водночас тривалий час існують невизнані міжнародним співтовариством держави¹, такі як Придністровська Молдовська Республіка, Республіка Ічкерія, Абхазія, Турецька Республіка Кіпр.

De facto досить своєрідно та нечітко трактується у міжнародному публічному праві, оскільки не йдеться про якусь юридично чітку процедуру визнання.

Ad hoc розуміють як визнання принагідно до певної ситуації. Тобто держави, які юридично не визнають одна одну, у певних ситуаціях змушені вступати у стосунки між собою. Ізраїль під час війни 1982 р. у Лівані неодноразово вів переговори з противником, якого не визнавав і не визнає досі, щоб припинити бойові дії та досягнути перемир'я.

Одним із визначальних принципів міжнародного публічного права є рівноправність держав світу, що зафіксовано у Статуті ООН (ст. 2, § 1) та є нормою сучасних міжнародних відносин, на якій наголошують і яку обстоюють багато дослідників. Невідповідність реальності політичних відносин між державами і декларованого принципу права настільки очевидна, що

американські вчені Б. Рассет і Х. Старр досить гостро зауважили: "Усі держави юридично рівні (але деякі рівніші за інших)"¹.

Як впливає зі статистичних даних, у 23 країнах світу проживає 75 % усього населення планети (Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія, Росія, Японія, Пакистан, Бангладеш, Нігерія, Мексика, Німеччина, В'єтнам, Філіппіни, Іран, Туреччина, Таїланд, Велика Британія, Італія, Франція, Єгипет, Україна, Ефіопія), у 15 державах виробляється 75 % усіх товарів та послуг (США, Японія, Китай, Індія, Німеччина, Росія, Франція, Велика Британія, Італія, Бразилія, Мексика, Канада, Індонезія, Іспанія, Республіка Корея).

М. Каплан запропонував розрізняти наддержави і великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави.

Наддержави, у його розумінні, відповідають таким трьом критеріям, як:

- 1) здатність до масових знищень планетарного масштабу, завдяки володінню ядерними боєзарядами та потужними засобами їх доставлення;
- 2) здатність впливати на умови існування всього людства;
- 3) неможливість зазнати поразки у війні з будь-якою коаліцією держав, якщо до неї не входить інша наддержава.

Великі держави мають значний вплив, але не панують у міжнародних відносинах. їхня впливовість, зазвичай, виявляється на рівні певного регіону, в якому вони є провідними.

Середні держави мають вплив у найближчому оточенні й достатньо самостійні у своїй зовнішній та внутрішній політиці.

Малі держави мають здатність зберігати суверенітет і територіальну цілісність власними засобами.

Мікродержави повністю залежать від політики інших держав світу, оскільки не в стані забезпечити власний суверенітет.

І. Поп'юк-Рисінська, послуговуючись критерієм здатності до ефективної діяльності у міжнародному середовищі, виокремлює наддержави та держави. Вона пропонує розрізняти три типи наддержав:

- 1) універсальні, здатні діяти у глобальному масштабі та в усіх сферах міжнародних відносин;
- 2) секторні у здатності до діяльності у глобальному масштабі, але лише в певній сфері міжнародних відносин (військовій, економічній, культурній тощо);

3) регіональні, здатні до дій у межах певного регіону.

На наш погляд, у міжнародних відносинах досить чітко виокремлюється декілька груп держав, що відрізняються мірою впливу на глобальні, регіональні чи локальні суспільні процеси. Критеріями такого ранжування можна обрати співвідношення впливу держави на міжнародне середовище з впливом, який воно чинить на неї.

Перший критерій пов'язаний з ідеєю С. Розена та К. Холста про те, що міжнародні відносини визначаються співвідношенням тиску міжнародного середовища на державу й тиску, який вона чинить на нього.

Другий критерій достатньо зрозумілий та розроблений у наукових дослідженнях геополітиків, які сферу впливу переважно розуміють як частину географічного простору, де зовнішньополітична активність якоїсь держави переважає.

Відповідно до цих критеріїв можна виокремити три ранги держав (табл. 3.4):

I. Наддержави, з огляду на акумульовану ними могутність, займають найвищий ранг в ієрархії та домінують у міжнародній системі, маючи виняткові стратегічні позиції у світовій чи регіональній політиці, фінансах, торгівлі, виробництві тощо. Ці держави активно діють за межами власних кордонів і вирішально впливають на всі інші держави, що перебувають у сфері їхнього впливу. За географічною сферою впливу наддержави можна поділити на глобальні та регіональні.

Глобальні наддержави не мають суттєвих обмежень для власної зовнішньої активності, за винятком тих, які приймають добровільно або яких змушені дотримуватись з огляду на політику інших глобальних наддержав. Вплив міжнародного середовища на їхню зовнішню і внутрішню політику можна тлумачити як незначний, особливо у тому випадку, якщо вони не мають рівних противників.

Регіональні наддержави домінують серед групи держав, які переважно розміщені в їхньому регіоні (за винятком наддержав, що зберігають вплив у своїх колишніх колоніях, а у регіонах свого перебування поступаються іншим). Їхня активність у міжнародних відносинах значною мірою визначається географічними межами регіонів свого перебування чи історично зумовленого домінування¹.

II. Держави перебувають на другому щаблі в ієрархії міжнародних систем. Сума потенційних можливостей дає їм змогу! гарантувати власний суверенітет і територіальну цілісність»; а також впливати на суспільні процеси у своєму

найближчому оточенні чи на суміжних територіях сусідніх держав. Сфера їхнього впливу не перевищує меж частини регіону (тобто субрегіону), в якому вони перебувають, а, зазвичай, вони лише повністю! та ефективно контролюють власну державну територію.

III. Залежні держави внутрішньо та зовнішньо слабкі, доволі часто не в стані ефективно контролювати власну територію, залежать не лише від держав, що могутніші за них, а у деяких випадках і від інших суб'єктів міжнародних відносин (наприклад ТНК). Їхній вплив на міжнародні відносини можна вважати незначним, але міжнародне середовище впливає на них досить сильно. Стосовно такої категорії держав Р. Джексон і Г. Соренсен використовують окреслення "квазідержави" і вважають, що вони відзначаються "бідністю і, як наслідок, незначним інвестуванням, слабкою інфраструктурою (дороги, школи, лікарні тощо)* відсутністю сучасних технологій, браком підготованих та освічених кадрів, інших соціоекономічних здобутків. Особливістю політичної організації людства було постійне зростання кількості суверенних і незалежних держав. Якщо у 1900 р. їх налічувалось майже 30, то вже в 1945 р. — понад 60, а у 2000 р. — 192і. Значними етапами створення нових держав у ХХ ст. були розпад Британської і Французької колоніальних імперій, СРСР та СФРЮ. За деякими прогнозами, відцентрові процеси у багатьох сучасних державах світу можуть призвести до того, що у середині ХХІ ст. кількість суверенних держав досягне 300.

Однак, на початку ХХІ ст. у світі ще налічується 623 колоніальні володіння та залежні території (табл. 3.5).

Міжнародні організації є колективним учасником міжнародних відносин, через те що інституції та органи, які виникли в їх межах, забезпечують реалізацію інтересів держав, осіб чи суспільних груп, що їх створили.

Французький учений П. Зорґбіб зауважив, що міжнародні організації характеризуються, по-перше, політичною волею до співробітництва, зафіксованою в установчих документах, по-друге, наявністю постійного апарату, що гарантує послідовність у розвитку організації, по-третє, автономністю компетенцій і рішень.

Правовою основою створення і діяльності міжнародних організацій є статут, який регулює питання членства, обов'язків та прав їхніх учасників. У сучасній науці відбуваються гострі суперечки з приводу правової природи статутів міжнародних організацій. Зміст дискусії щодо міжнародно-правової дієздатності міжнародних організацій зводиться до питання трактування правової природи статутів міжнародних організацій. У сучасному

міжнародному праві сформувались два опонуючі напрями розуміння, які умовно можна назвати:

1. Конституціоналізм наполягає на якісній відмінності статутів від міжнародних договорів, оскільки, на думку С. Розета, Е. Х. Аречаги, В. Фрідмена та інших, вони відрізняються гнучкістю, що надає їм ознак конституції.

2. Договірний напрям полягає у тому, що з класичної точки зору, статут міжнародної організації представляє собою міжнародний договір, який, однак, є доволі специфічним, оскільки, відрізняється гнучкістю положень і їх застосовністю до певної ситуації.

Висновком із конституціоналістських теорій може бути теза про те, що міжнародні організації є певним новим наддержавним утворенням, яке в силу функціонування власної конституції є самостійним суб'єктом міжнародного права, принаймні рівнозначним із державою¹.

Міжнародні організації поділяють, зазвичай, на міждержавні та недержавні, залежно від того, хто є засновником.

Міждержавні організації, членами яких є уряди або інші державні інституції, створені за ініціативою держав та діють у рамках міжнародних відносин як виразники їхнього колективного інтересу. Правовою основою діяльності міждержавних організацій є угода щодо їх створення та статут, що докладно визначає структуру міждержавних інституцій, їх права та обов'язки, порядок членства в організації та інші питання. Статут також може містити регулятивні положення стосовно порядку взаємовідносин між державами — членами організації, як, наприклад, свого часу Пакт Ліги Націй, а тепер Статут ООН. До міждержавних організацій належать ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ, НАТО, Європейський Союз², Рада Європи, Європейська Асоціація Вільної Торгівлі, Світова Організація Торгівлі, МВФ, Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку, Ліга Арабських Держав, СНД та багато інших.

Недержавні організації, створені окремими фізичними особами, суспільними групами та їх організаційними структурами, відображають у міжнародних відносинах спільність індивідуальних чи групових інтересів членів організацій. Недержавні організації мають міжсуспільний характер та діють на підставі національного права держави, в якій розташована їхня штаб-квартира, їхня діяльність є самостійною та здійснюється без посередництва урядових структур. До такого типу організацій, серед інших, належать Соціалістичний Інтернаціонал, Міжнародний Олімпійський Комітет, Міжнародні спортивні федерації, Міжнародна Федерація Професійних Спілок, Екуменічна Рада Церков, Союз Європейських Федералістів. Міжнародні рухи близькі за

характером до недержавних організацій, але відрізняються від них значно нижчим рівнем інституціалізації та відсутністю чітких організаційних структур. Досить відомими серед них є Група 77, Greenpeas, Міжнародна амністія, Пагоушський Рух, Ісламська Конференція тощо. Міжнародні рухи намагаються чинити тиск на уряди національних держав, формуючи та мобілізуючи світову громадську думку. Вони складаються з національних недержавних організацій, які прагнуть за їхньою допомогою захищати свої права, змінювати політику своїх урядів, але не входять до їх складу. Деякі недержавні організації та міжнародні рухи тісно взаємодіють з ООН та іншими міждержавними організаціями, отримуючи від них консультативний статус, що закріплено у ст. 58 та 71 Статуту Об'єднаних Націй. Міжнародні організації традиційно розрізняють за критеріями функціонального типу та географічного масштабу діяльності.

Під критерієм функціонального типу розуміють сферу міжнародних відносин, у якій діє міжнародна організація, її географічний масштаб діяльності є тією частиною географічного простору, в якій виявляється активність організації.

Н. Ломагін вважає, що міжнародні організації виконують три найважливіші функції:

- 1) є засобом реалізації національних інтересів держав, що досягається встановленням окремими з них фактичного контролю за діяльністю керівних інституцій міжнародних організацій;
- 2) є ареною для дискусій та зіставлення позицій держав у межах їхнього постійного дипломатичного представництва у діяльності окремих інституцій¹;
- 3) є активним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки чимало з них володіють досить розгалуженими та самостійними інституціями, співпрацівники яких не завжди асоціюють свою діяльність з політикою своїх національних держав.

Якщо на початку 80-х років ХХ ст. у світі налічувалось понад 3000 міжнародних організацій, серед них майже 300 міждержавних, то вже в середині 90-х — відповідно 4500 та 400.

Процес збільшення чисельності міжнародних організацій, як вважає В. Барановський, є "проявом прискорення глобалізації світової системи з чітко вираженим зростанням різноманітних транснаціональних (точніше, транскордонних) взаємодій"².

Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин

Проблеми, пов'язані з дефініюванням і трактуванням поняття "інтерес", надзвичайно важливі, що пояснюється його сприйняттям як визначальної основи, на якій будується логіка дій учасників міжнародних відносин.

Ще категоричніше висловився німецький філософ Г. Гегель, стверджуючи, що "дії людей впливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх характерів та здібностей, що спонукальними мотивами у цій драмі є лише ці потреби, пристрасті, інтереси і лише вони відіграють головну роль"².

Оскільки діяльність будь-яких організованих людських спільнот у теорії міжнародних відносин досить часто порівнюється з діяльністю людини, цілком доречно стверджувати, що вони так само керуються певними інтересами, які змушують їх вступати у ті чи інші інтеракції у міжнародному середовищі.

Г. Моргентау наголошував, що проблематика, пов'язана з дослідженням інтересів держав, є центральною, оскільки "це поняття пов'язує між собою думку дослідника та явища міжнародної політики"³.

Д. Фельдман класично сформулював тезу про те, що інтерес є усвідомленою потребою, з чим, однак, погоджуються не всі дослідники.

Ю. Кукулка пов'язує цілі, якими керуються учасники міжнародних відносин, безпосередньо з їхніми об'єктивними потребами. Потреби держави, передусім, полягають у забезпеченні власної екзистенції, політичної незалежності, умов суспільного розвитку, досягнення та підтримання престижу. У його інтерпретації визначення напрямів діяльності у міжнародному середовищі — це пов'язання між об'єктивною потребою та суб'єктивно сформульованою ціллю (рис. 3.7):

Він фактично підміняє поняття "інтерес" поняттям "ціль", позаяк вважає останнє остаточним наслідком логічного переходу з об'єктивної сфери реальності у суб'єктивну сферу її сприйняття як основи керівництва до дії. Поняття "інтерес" та "ціль діяльності" у міжнародному середовищі розрізняти досить важко, а в деяких випадках їх навіть ототожнюють.

П. Циганков визначає ціль як очікуваний (бажаний) результат дії, що є її причиною (мотивом)¹. І. Поп'юк-Рисінська вважає, що інтерес пов'язує між собою небажану та бажану для суб'єкта міжнародних відносин ситуації, а ціль є певним еталоном того стану речей, якого він прагне. Поняття "інтерес", в її інтерпретації, — бажані ними (учасниками. — Прим, авт.) стани міжнародних відносин. Ці інтереси завжди спрямовані назовні, поза межі внутрішньої системи, а в практиці їхніми адресатами завжди є інші учасники міжнародних відносин¹.

У реальних міжнародних відносинах інтереси конкретизуються у цілі діяльності, які спрямовують функціональну активність учасника міжнародних відносин. Якщо ж він не в змозі задовольнити власні потреби, виникає ситуація, що вимагає залучення інших учасників міжнародних відносин. Результат конкретної інтеракції, тобто ступінь досягнення цілі, є критерієм правильності обрання партнера (або об'єкта) чи адекватності дій щодо нього.

Будь-який учасник міжнародних відносин намагається реалізувати інтереси, які пов'язані з трьома принциповими цілями:

1. Екзистенційною, що розуміють як підтримання його нормальної життєдіяльності через комплекс заходів щодо забезпечення мінімально необхідного рівня існування.

2. Еволюційною, яка спрямована на забезпечення внутрішніх та зовнішніх умов для власного розвитку та процвітання.

3. Домінаційною, що пов'язана з його намаганнями трансформувати міжнародне середовище у вигідному для себе напрямі.

Цілі діяльності впливають одна з одною, оскільки забезпечення власного існування логічно спричиняє розвиток, а він призводить до прагнення визначати ті явища та процеси, які впливають на учасника міжнародних відносин.

У теорії міжнародних відносин головну увагу традиційно приділяли дослідженню національного інтересу, який розуміли як державний. Це поняття функціонує у науковому обігу недавно, позаяк лише 1935 р. його ввели до Оксфордської енциклопедії соціальних наук. Пріоритет у дослідженні проблематики національного інтересу пов'язують з Р. Нібуром та Ч. Бірдом, які вперше висунули ідею про дослідження політики держав крізь призму їхніх інтересів.

Усі ідеї та концепції, пов'язані з дослідженням інтересу, можна поділити на два головні напрями, які за розумінням його природи називають **психологічним (суб'єктивістським)** та **об'єктивістським**.

1. Психологічний підхід поєднує погляди науковців, що визначають інтерес як суб'єктивне явище, пов'язане зі свідомістю людей. Тобто йдеться про сприйняття особами, що приймають політичні рішення, інформації щодо реальності. Інтерес, з огляду на це, є радше їхньою позицією, розумінням, що спрямоване до зовнішніх об'єктів.

2. **Об'єктивістський підхід** виводить інтерес із реальної потреби і надає цим двом поняттям об'єктивного характеру. Він визначається як похідна від

потреби, яку розуміють як брак (недостатність) чогось, що доконечне для існування та розвитку того чи іншого учасника міжнародних відносин. Інтерес як об'єктивна категорія може бути усвідомленим або залишатися поза межами свідомості людей. Його трактують як явище, незалежне від рефлексії осіб, що приймають політичні (як і будь-які інші) рішення. Об'єктивістський підхід впливає з поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса, які виводили інтерес із реальної ситуації (наприклад, з економічного становища) та розуміли його як необхідність. у своїх теоріях марксистки розрізняли усвідомлені та неусвідомлені інтереси.

У класичній формі теорія національного інтересу викладена в працях Г. Морґентау, який вважав це поняття головним у міжнародних відносинах. Він стверджував, що зовнішня політика держав має будуватись лише і суто на фундаменті їхніх національних інтересів, оскільки "зовнішня політика, що спрямовується універсальними моральними принципами і відкидає національний інтерес на задній план, є в умовах сучасної політики та військової справи політикою національного самогубства — справжнього чи потенційного"¹. За Г. Морґентау, в основі національного інтересу завжди лежить політичний інтерес, побудований на прагненні володіти певним рівнем сили, що дає змогу реалізувати будь-які власні інтереси, досягти престижу та здійснювати вплив у міжнародних відносинах.

Національний інтерес, як він вважає, містить два елементи — *центральний (сталий) та другорядний (змінний)*. Якщо останній змінюється під впливом обставин, то перший є фундаментальним і визначається трьома чинниками: природою інтересу, політичним оточенням, у якому інтерес реалізується, та раціональною потребою його реалізації.

З огляду на це, однією з найважливіших проблем теорії міжнародних відносин є класифікація інтересів учасників міжнародних відносин. Вона полягає в їх групуванні за низкою критеріїв, пов'язаних з їх змістом, що дає змогу зрозуміти природу та спрямування інтересу як основи, з якої впливає активна діяльність учасників міжнародних відносин.

Досить поширеною є схема, згідно з якою інтереси поділяють на *егоїстичні, альтруїстські та екзистенційні (тобто спрямовані на самозбереження)*. Таку класифікацію загалом, а також характеристику окремих із виділених груп інтересів знаходимо у працях А. Волферса, М. Каплана, В. ван Дікса, Р. Вендзеля, К. Дойча та інших.

Виходячи з цієї схеми, А. Волферс виокремив три групи цілей зовнішньої політики національної держави:

- 1) національної експансії (self-extended), що полягають у прагненні до зміни її status quo у міжнародному середовищі;
- 2) національної безпеки (self-preservation), тобто намаганні зберегти існуючий status quo',
- 3) національного самозречення (self-abnegation), що розуміють як відмову від реалізації національних інтересів на користь універсальних інтересів міжнародного співтовариства.

Подібно цілі зовнішньої політики класифікує К. Холсті, який виокремлює принципові (пов'язані з самозбереженням), експансивні та універсальні. Ю. Кукулка розрізняє такі цілі:

- 1) екзистенційні, що полягають у прагненні гарантувати собі територіальну цілісність, безпеку, ідентичність, умови для сталого розвитку, адаптацію до процесів та явищ міжнародного Середовища;
- 2) коекзистенційні, що передбачають взаємодію з іншими Державами, співіснування та співробітництво, взаємність позики та користі, нормативізацію їх стосунків;
- 3) функціональні, що полягають у прагненні до ефективності та гнучкості, здатності до змін та інноваційності в діях.

Очевидно, що класифікації, побудовані за єдиним синтетичним критерієм, досить складні, оскільки кожна з визначених груп потребує уточнення через виокремлення вузких груп інтересів.

Зручнішою, на наш погляд, є класифікація, що ґрунтується на групі критеріїв, згідно з якими інтереси визначаються простіше та зрозуміліше. Однією з найкращих класифікацій цього типу є схема Т. Робінсона та К. Холсті, які серед усіх інтересів виділяють *першопланові та другопланові, матеріальні й абстрактні, спільні й суперечливі, загальні та специфічні, постійні та змінні, ідентичні й комплементарні*.

Іншими важливими критеріями, на підставі яких розрізняють інтереси, є тип учасника міжнародних відносин, функціональний зміст його інтересу, значущість і час реалізації.

1. За критерієм типу учасника міжнародних відносин інтереси поділяють на *універсальні, національні, групові та особисті*. Кожен тип інтересів може довільно співвідноситись з інтересами, виокремленими за критеріями значущості, змісту і часу.

2. За критерієм значущості інтереси поділяють на *екзистенційні, операційні, тактичні та стратегічні*.

Екзистенційні інтереси пов'язані із забезпеченням мінімально необхідного рівня життєдіяльності учасників міжнародних відносин. Без їх реалізації він узагалі не може існувати, що змушує будь-кого з них діяти, керуючись, насамперед, цими інтересами.

Операційні інтереси пов'язані з безпосередньою дією чи взаємодією у міжнародному середовищі. Вони переважно короткотривалі, визначаються вузькими цілями, що мають проміжне значення для досягнення основних інтересів.

Тактичні інтереси за змістом близько пов'язані з операційними, але вони дещо ширші, оскільки, з одного боку, є елементами стратегічних, тому що розглядаються як проміжна стадія їх реалізації, але з іншого — завжди пов'язані з реаліями міжнародного середовища, які визначають їх характер і зміст. Тактичні інтереси можуть істотно не збігатися з потребами, але бути оптимальними за певних умов.

Стратегічні інтереси розглядаються як найважливіші серед усіх інших. Вони визначають генеральні цілі, поставлені перед учасниками міжнародних відносин, досягнути яких вони прагнуть.

Перші й останні з визначених за критерієм важливості інтереси іноді називають "корінними", чи "фундаментальними", та і розглядають їх як довготривалі (постійні), без реалізації яких існування та розвиток учасника міжнародних відносин неможливі. Зіставляючи визначені вище інтереси, Я. П'єтрась дійшов висновку, що учасники міжнародних відносин намагаються:

"а) за допомогою однієї дії реалізувати багато інших інтересів;

б) діють одночасно у різних площинах і різних географічних напрямках, намагаючись створити побічні наслідки в інших площинах і напрямках діяльності;

в) у разі потреби реінтерпретують власні інтереси: операційні на користь тактичних, тактичні на користь стратегічних, і всі — на користь екзистенційних"¹

Національний (чи будь-який інший) інтерес нестабільний і наповнюється реальним змістом залежно від конкретної ситуації, стану міжнародної системи тощо.

3. За функціональним змістом інтереси традиційно поділяють на *політичні, економічні, воєнні, культурні* та ін. Функціональні інтереси прямо пов'язані з

окремими видами міжнародних відносин та відображають їхню специфіку. У спрощеному вигляді вони визначаються як інтереси безпеки, підтримання нормальної життєдіяльності, створення умов для сталого розвитку та розквіту, забезпечення різнопланового ідентитету, сфер впливу тощо.

Інтереси, пов'язані з функціонуванням, властиві для будь-якого учасника міжнародних відносин, виявляються в усіх часових межах і мають усі ступені значущості.

4. За критерієм часу інтереси у міжнародних відносинах можна поділити на короткотривалі, середньої тривалості та довготривалі. Нашим завданням є не стільки окреслити точні часові межі інтересів, скільки показати найбільш загальний поділ інтересів згідно з часовими межами їх тривалості:

—короткотривалі інтереси пов'язуються з конкретною дією у міжнародних відносинах і обмежуються часом її здійснення;

—середньої тривалості пов'язані з діями, зміст яких становить логічну цілісність і провадить до реалізації найважливіших інтересів сторін;

—довготривалі охоплюють досить значний період, пов'язаний з послідовними діями, спрямованими на реалізацію найважливіших інтересів учасника міжнародних відносин.

Інтереси у міжнародних відносинах, як зазначив Ю. Стефанович, можуть мати декларативний і реальний характер. Декларативні інтереси визначені у найважливіших політичних та юридичних документах (конституціях, деклараціях, статутах міжнародних організацій тощо), а інші можуть мати латентний характер, їх можуть приховувати, точно не визначати і не виголошувати публічно.

Ж. Б. Дюрозель із цього приводу зауважив: "Було б, звичайно, добре, якби існувала можливість об'єктивно визначити національний інтерес. Тоді можна було б досить легко досліджувати міжнародні відносини через порівняння змісту національного інтересу, що його пропонують лідери з об'єктивним національним інтересом". Проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин у сучасній теорії міжнародних відносин залишається однією з найскладніших, оскільки їх вивчення досі ґрунтується радше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних та доказових аргументах.

Duroselle J. B. Tout empire perira. Une vision theoretique des la relatione l'internationales. — Paris, 1982. — P. 88

Тема 4. Структура міжнародних відносин.

Мета: Розкрити структурні особливості міжнародних відносин та видова структура міжнародних відносин. Проаналізувати стани в світовій політиці: стан мирного співіснування, стан конфронтації, стан конфлікту та функції дипломатії та форми дипломатичної діяльності. Порівняти особливості та специфіку міжнародних економічних відносини та міжнародних відносини у сфері культури та міжнародних відносини у сфері інформації. Охарактеризувати форми міжнародних відносин.

Питання для обговорення

1. Видова структура міжнародних відносин.
2. Зовнішньополітичні відносини.
3. Міжнародні економічні відносини.
4. Міжнародні відносини у сфері культури.
5. Міжнародні відносини у сфері інформації.
6. Форми міжнародних відносин.

1. Видова структура міжнародних відносин

Видова структура міжнародних відносин охоплює низку специфічних взаємодій між їхніми учасниками, кожна з яких пов'язана з окремою, відносно відмежованою від інших сферою діяльності людей. Серед видів міжнародних відносин традиційно виокремлюють зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні, а починаючи з другої половини ХХ ст., також відносини у сфері культури та інформації. У сучасній теорії міжнародних відносин зовнішньополітичні стосунки між держа'вами переважно ставлять на вершину ієрархії, з огляду на ідею узагальнювального характеру політики. Водночас специфіка і межі політичних відносин також визначені досить нечітко, а щодо їх характеру та особливостей досі триває гостра полеміка.

1.1. Зовнішньополітичні відносини

Зовнішню політику та пов'язані з нею відносини досліджували у теорії міжнародних відносин чи не найбільше. Це впливало з переважання в ній статичних теорій, а також із того факту, що теорія міжнародних відносин формувалась під сильним впливом політології (особливо у 50—60-х роках ХХ ст.). Однак поняття зовнішньої політики, як і політики взагалі, залишається надзвичайно дискусійним. Зовнішня політика держави може трактуватись як загальний курс та діяльність її політичного керівництва у міжнародних відносинах, спрямовані на реалізацію визначених ним інтересів та цілей через систему інтеракцій з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Зовнішня політика, порівняно з внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному середовищі, особливості якого визначають її зміст і форми. Політична діяльність у міжнародному середовищі містить значний елемент випадковості та непередбачуваності, що вимагає високого професіоналізму від осіб, які приймають рішення;

Незважаючи на величезну вагу досліджень зовнішньої політики, досі її інтерпретація та дефініювання викликають значні труднощі. Наведемо найпоширеніші інтерпретації:

1. Зовнішня політика впливає з внутрішньої, позаяк вона є проявом однієї з двох найважливіших функцій суверенної національної влади — зовнішньої. Її регулює внутрішнє законодавство, оскільки цілі та принципи зовнішньої політики формулює національний парламент, а реалізує уряд.

2. Зовнішня політика автономізується від внутрішньої через її виразну особливість. Це твердження впливає з факту нетотожності внутрішнього та зовнішнього середовищ держави. Перше — централізоване та підлягає суверенній владі національних державних інституцій, а друге — децентралізоване та незалежне. Зовнішня політика залежить від ступеня адаптації держави до середовища, в якому діють подібні до неї, кожна з яких керується переважно власними національними інтересами.

3. Зовнішня політика існує паралельно з внутрішньою, оскільки впливає зі зовнішніх національних інтересів, не тотожних із внутрішніми.

4. Зовнішня політика принципово відрізняється від внутрішньої через те, що в ній застосовуються цілком інші засоби та методи.

У XVIII—XIX ст. поняття "зовнішня політика" переважно трактували як дипломатичну діяльність держави або мистецтво здійснювати відносини між державами.

Цілі зовнішньої політики держав поділяють на анархістські та нормативні (відповідно Ац та Нц на рис. 4.2). Анархістські цілі полягають у прагненні держав до свободи дій, саморегулювання, усунення впливу на їхню політику з боку інших держав та міжнародних організацій. Нормативні цілі полягають у намаганні держав досягти певного міжнародного порядку, врегулювати за допомогою права та міжнародних організацій стосунки між собою. Для досягнення цілей держави застосовують дезінтегративні та інтегративні методи. До дезінтегративних методів належать насильство, тиск і втручання у внутрішні справи інших держав.

Інтегративні методи розуміють як компроміс, консенсус та позбавлення можливості застосувати силу у відносинах з іншими державами.

На перетині двох груп цілей та двох груп методів, на думку Й. Беллєрса, формуються чотири типи зовнішньої політики:

1. Місіонерська політика визначається нормативними цілями та дезінтегративними методами. Держава прагне нав'язати іншим державам певні правила поведінки, власні моральні, ідеологічні чи релігійні цінності, власний суспільний устрій тощо. У разі будь-якого спротиву з боку об'єкта дій вона схильна до тиску, шантажу, погроз, збройного насильства та інтервенції.

2. Ліберальна політика формується на перетині анархістських цілей та інтегративних методів. Її змістом є намагання держави зберегти власну свободу дій, не допустити впливу з боку інших держав, послуговуючись дипломатичними засобами.

3. Пацифістська політика виникає на перетині нормативних цілей та інтегративних методів. Вона спрямована на запровадження міжнародного порядку, але принципово заперечує у взаємодіях держав будь-які силові засоби.

4. Тоталітарна політика випливає з анархістських цілей та пов'язана зі застосуванням дезінтегративних методів. Вона жорстока та безоглядна, оскільки держави послідовно відкидають будь-який міжнародний порядок і не зупиняються перед застосуванням сили для досягнення мети.

Розглядаючи зовнішню політику держави, Я. П'єтрась аналізує її із суспільною системою, яка "є сукупністю інтегрованих елементів, але ззовні розглядається як цілість, здатна підтримувати рівновагу з середовищем"¹. З огляду на критерій активності системи, він виокремлює три типи політичної адаптації до стану міжнародного середовища (тобто зовнішньої політики):

1. Пасивна адаптація держави полягає у сприйнятті впливу міжнародного середовища та підпорядкуванні власної політики зовнішнім впливам. Така адаптація випливає зі слабкості держави або визнання вищості інтересів розвитку над ідентичністю.

2. Активна адаптація полягає у перетворенні міжнародного середовища відповідно до інтересів держави, підпорядкуванні інших держав своєму впливові, нав'язуванні їм власних цінностей, інтересів та цілей. Активну зовнішню політику здійснюють держави, що спираються на значну могутність або визнають інтереси ідентичності пріоритетними щодо інших.

3. Креативна адаптація є певним компромісом щодо двох попередніх типів. Вона ґрунтується на фільтруванні впливів міжнародного середовища, тобто держава сприймає від нього лише те, що вважає слушним та необхідним. Така політика є спробою конвергенції внутрішнього та зовнішнього середовищ через досягнення асиметрично розташованих пунктів рівноваги між ними. Її здійснюють держави зі середнім (чи асиметричним) силовим потенціалом, політичні еліти яких намагаються зберегти фундаментальні національні цінності й водночас сприяти розвитку та модернізації суспільних структур.

Виходячи з аналогічного розуміння зовнішньої політики держави, Дж. Розенау визначає чотири її можливі типи:

1. Слабка зовнішня політика впливає зі загальної слабкості держави та полягає в її підпорядкуванні впливові міжнародного середовища. Підтримання внутрішніх структур держави здійснюється через узгодження їхньої діяльності зі зовнішніми впливами й впливає з незадоволення правлячої політичної еліти міжнародним порядком та її статусом держави у ньому.

3. Активна зовнішня політика є наслідком прагнення держави одночасно змінювати своє внутрішнє та міжнародне середовища, досягаючи динамічної рівноваги між ними .

4. Консервативна політика, з погляду Дж. Розенау, є оптимальною зовнішньою політикою, яка ґрунтується на вже досягнутому пункті рівноваги між середовищами, який держави намагаються зберегти. Політичні еліти спрямовують свої зусилля на те, щоб зберегти status quo, розглядаючи будь-які його зміни як такі, що загрожують їхнім інтересам. Очевидно, що таку зовнішню політику провадять держави, задоволені міжнародним порядком та своїм місцем у ньому.

Міжнародна політика впливає із сукупності політичних взаємодій у стосунках між суверенними державами, кожна з яких намагається реалізувати свої власні інтереси та цілі діяльності у міжнародному середовищі. Результатом інтеракцій між великою кількістю держав, що здійснюють різнотипну зовнішню політику, є формування міжнародної політичної ситуації, з огляду на яку вони змушені істотно коригувати зміст і напрям своїх дій. У цьому власне й полягає розкритий свого часу К. Волтцом, парадокс структурності у міжнародних відносинах, коли нескоординована діяльність держав призводить до виникнення системи, що створює сукупність структурних обмежень та можливостей для їхньої політики.

3 огляду на якісні зміни

найважливіших параметрів міжнародно-політичних ситуацій, можна вивести три найважливіші типи зовнішньополітичних відносин:

1. Партнерські відносини безпосередньо пов'язані з тим, що певна кількість держав підтримує між собою стосунки, які відзначаються взаємним підтриманням їхніх зовнішньополітичних дій. Вони можуть стосуватися формування спільної позиції з певних питань міжнародного життя, надання допомоги та підтримання у здійсненні зовнішньополітичних акцій, взаємних гарантій безпеки, підготовки військових спеціалістів, проведення спільних навчань підрозділів і з'єднань збройних сил тощо.

2. Конфронтаційні відносини полягають у політичному протистоянні між сторонами та ґрунтуються на несприйнятті політики одна одної. Вони включають дипломатичний демарш, воєнне суперництво, загрозу силою або її застосування одна проти одної. Опосередковано такий тип відносин формується у районах "життєво важливих інтересів" або виявляється в поширеній практиці підтримання "противника свого противника".

3. Домінантні відносини складаються між державами, якщо одна з них контролює іншу через економічну залежність, нагляд над політичним керівництвом, присутність на її території своїх військ або навіть окупацію її території. Домінування може мати протекціоністський характер, коли сильніша держава бере на себе функції захисту слабшої. Силовий характер домінування є формою диктату сильнішої держави, яка змушує слабшу до певних дій чи бездіяльності. Отже, у світовій політиці можна визначити такі стани:

1. Стан мирного співіснування — ситуація глобального партнерства між провідними державами, коли кожна з них бере участь у взаємовигідному співробітництві або не протиставляється іншій (чи іншим).

2. Стан конфронтації — глобальна політична ситуація, в якій провідні держави світу протистоять одна одній. Їхня політика, до якої змушені dostosуватись інші держави світу, побудована на взаємному залякуванні та виражається низкою локальних конфліктів, що відбуваються на периферії міжнародної системи.

3. Стан конфлікту — ситуація, в якій провідні світові держави переходять від протистояння до відкритої (також і збройної) боротьби. Переговорний процес завжди впливає з усвідомлення сторонами певної проблеми, що виникає у стосунках між ними, та прямує до її розв'язання. В. Зартман і М. Бергман виокремили у переговорному процесі три фази:

1. **Діагностування** — з'ясування сторонами факту потреби початку переговорного процесу та прийняття рішення про це. Відбувається розпізнання ймовірності того чи іншого розв'язання проблеми, збираються та систематизуються аргументи, прецеденти, факти, формулюються вихідні позиції.

2. **Опрацювання формули переговорів** полягає у досягненні сторонами порозуміння щодо принципу остаточного розв'язання головної проблеми.

3. **Конкретні переговори** відбуваються на підставі узгодженого вище принципу, згідно з яким відбувається остаточне формулювання угоди та досягаються конкретні домовленості про розв'язання окремих питань, що впливають з головної проблеми. У переговорному процесі сторони традиційно формулюють вихідні позиції та намагаються досягнути порозуміння на якнай-вигідніших для них умовах.

У теорії ігор опрацьовано п'ять різних розв'язань, що відображають можливі варіанти розподілу вигоди:

1. **Егалітарне розв'язання** описане в працях засновників теорії ігор Й. фон Ноймана та О. Моргенштерна. Вони вважають, що у переговорному процесі сторони керуються принципами кооперативної раціональності та взаємної вигоди, що визначає оптимальний розподіл користей за принципом 50/50.

2. **Утилітарне розв'язання**, яке запропонував Дж. Неш, полягає у розумінні справедливості розподілу вигоди пропорційно до рівня могутності сторін. Сильніша сторона завжди має отримати більше, а слабша — менше. Пропорція розподілу є "плаваючою" і завжди залежить від співвідношення могутності сторін переговорного процесу.

3. **Харитативне розв'язання** побутує у західній лівій думці і полягає в ідеї оберненого розподілу вигоди. Оптимальним розв'язанням є таке, коли сильніша сторона отримує менше, ніж слабша, позаяк вона потребує значно менше.

4. **Дистрибуційне розв'язання** розробив та описав Х. Брок. Воно є певним компромісом між принципами "кожному за потребою" та "кожному за вкладом". Принцип розподілу залежить від ситуації, в якій провадиться переговорний процес. Якщо між сторонами немає гострих суперечок і вигоду при будь-якому розподілі отримують обидві сторони, оптимальним є харитативне розв'язання, у протилежному випадку — утилітарне.

5. **Процедурне розв'язання** запропонував Х. Пейтон-Юнг. Сторони у переговорному процесі обирають процедуру розв'язання, яка полягає в тому,

що принаймні одна з них формулює декілька опцій (тобто різних варіантів розподілу, що ґрунтуються на різних принципах), а інша обирає одну з них.

Для реалізації своїх найважливіших функцій, тобто проведення переговорів та укладення угод, дипломатія послуговується низкою прийомів та засобів, які комплексно виявляються в її формах. Розрізняють чотири форми дипломатичної діяльності: спеціальні місії, постійні представництва, міжнародні конференції та міжнародні організації.

1. **Спеціальні місії** (місії *ad hoc*) — найдавніша серед усіх форм дипломатичної діяльності, що тисячоліттями була єдиним способом здійснення дипломатичних відносин між державами. Б. Гуменюк зазначає: "На початку зародження цивілізації в контексті розвитку перших міждержавних та міжнародних відносин не існувало жодних інших форм дипломатичної діяльності, крім спеціальних місій"¹. Перші згадки про них сягають III тис. до Р. Х., коли вони домоглися укладення договору між месопотамськими містами-державами Лагаш і Умма (3100 р. до Р. Х.).

2. Постійні представництва функціонують з XV ст., коли міланський герцог Сфорца призначив свого постійного представника при дворі флорентійського герцога Медічі. Уже в 1463 р. він створив перше посольство при дворі короля Франції.

Постійні представництва є основою сучасних двосторонніх міждержавних відносин, оскільки дають змогу підтримувати регулярні стосунки та співпрацювати щодо розв'язання досі іть широкого кола питань.

3. Міжнародні конференції як форма дипломатичної діяльності проводяться з початку XIX ст., коли у 1815 р. відбувся Віденський конгрес. Відтоді вони стали основною формою реалізації багатосторонніх міждержавних відносин.

Міжнародні конференції — це збори (інколи періодичні) представників зацікавлених сторін, що проводяться з метою розв'язати певні проблеми, які становлять спільний інтерес представлених на них сторін, чи координації зовнішньополітичних акцій для їх реалізації. Скликання міжнародної конференції започатковується пропозицією держави-ініціатора (чи групи держав) щодо потреби такої конференції, її місця та проекту питань для обговорення.

4. Міжнародні організації відіграють дуже важливу роль у багатосторонніх та колективних відносинах між державами з початку XX ст. Першою з таких організацій, що виконувала функції (серед усіх інших) багатостороннього

представництва інтересів держав та форуму для обговорення проблем, класично вважають Лігу Націй.

Міжнародна організація являє собою спосіб перманентної консультації та співвідношення позицій держав-учасниць. Порівняно з іншими формами дипломатичної діяльності вона характеризується певними особливостями, оскільки її інституції, поряд з урядами держав, є одним з ініціаторів прийняття зовнішньополітичних рішень. Ці інституції загалом мають міждержавний характер та діють у межах компетенції, окресленої у статутах, розроблених спеціально для них. Базовий для системи міжнародних організацій Статут Організації Об'єднаних Націй, який підписали держави-засновниці 26 липня 1945 р. у Сан-Франціско, містить розділи, присвячені цілям і принципам діяльності організації, структурі та компетенції її органів, членству та порядку взаємовідносин між державами, органами та інституціями організації. У міждержавних військових відносинах можна виокремити три найважливіші типи: партнерські, домінантні, ворожі.

1. Партнерські відносини здійснюються між приблизно рівноцінними у воєнному плані державами. Мається на увазі, що кожна з них у змозі самостійно захистити власний суверенітет. Вони можуть мати союзницький характер, коли сторони взаємно гарантують воєнну підтримку в разі агресії проти однієї з них.

2. Домінантні відносини у військовій сфері здійснюються між державами тоді, коли одна з них настільки слабка, що не в змозі самостійно захистити власний суверенітет. Домінантні відносини можуть мати характер:

а) протекціоністський — пов'язаний зі збройним захистом слабшого партнера, що зазвичай здійснюється на його прохання;

б) силовий — визначається військовою присутністю у найважливіших районах слабшої держави, що має на меті примусити її політичне керівництво до певних дій або ж бездіяльності;

в) окупаційний — полягає у повному зайнятті збройними силами сильнішою державою території слабшої, щоб встановити повний контроль за діями її політичного керівництва, позбавити його самостійності як у міжнародних відносинах, так і у внутрішніх справах.

3. Ворожі відносини виникають між державами тоді, коли вони намагаються реалізувати діаметрально протилежні інтереси та схильні послуговуватись збройними силами. Якщо держави лише погрожують одна одній, але не вдаються до збройної боротьби, їхні відносини мають характер

конфронтації. Їх маргінальна боротьба за поліпшення своїх стратегічних позицій та гонка озброєнь є відносинами, за своїм змістом, суперницькими. Лише тоді, коли держави схильні до безкомпромісної збройної боротьби між собою, що впливає з їх абсолютного несприйняття факту існування одна одної, такі відносини набувають антагоністичного характеру.

1.2. Міжнародні економічні відносини

На відміну від політичних відносин, міжнародні економічні відносини розвивалися значно повільніше. Спочатку вони полягали у примітивній міновій торгівлі між племенами, в Античні часи та Середні віки — у торгівлі предметами розкоші та прянощами.

Процеси становлення світового господарства, в якому міжнародні економічні відносини стали відігравати активнішу роль, активізувалися тільки після промислової революції на початку XIX ст. Починаючи з цього часу, поступово формується система міжнародних економічних відносин.

До кінця XV ст. господарства деяких держав світу були мало пов'язані між собою і майже не залежали від розвитку міжнародних торгових та фінансових відносин. Становлення могутніх колоніальних імперій та "промислова революція" початку XIX ст. в Європі принципово змінили ситуацію. Поряд зі зростанням міжнародної торгівлі, вже наприкінці XIX — на початку XX ст. розпочалися інтенсивні процеси інтернаціоналізації виробництва.

У 1960—1980 рр. XX ст., паралельно з науково-технічною революцією, бурхливий розвиток міжнародних економічних відносин об'єктивно призвів до початку формування глобальної економіки, де існування замкнених національних економічних систем розглядається як перешкода для її розвитку. Визначальними поняттями обох дефініцій міжнародних економічних відносин є міжнародний поділ праці та світове господарство.

Міжнародний поділ праці — найвищий ступінь розвитку суспільно-територіального поділу праці між країнами, основою якого є економічно вигідна спеціалізація країн і обмін продукцією визначеної кількості та якості. Міжнародний поділ праці впливає з незаперечного факту диференційованості фізико-географічних особливостей країн світу, природних ресурсів, рівня технології та суспільно-політичних умов розвитку виробництва. Диференційованість призводить до дефіциту певних видів ресурсів в одних державах та їх надлишку — в інших, відмінності технологічного рівня виробництва тих чи інших товарів, відмінності суспільно-політичних умов у різних державах світу. З огляду на це,

виникають системи міжнародних обмінів товарами, інформацією та послугами, без яких існування та розвиток економіки більшості держав сучасного світу неможливий чи принаймні ускладнений.

Світове господарство — сукупність національних господарств, взаємопов'язаних міжнародними економічними відносинами з відповідним механізмом регулювання та керування. Міжнародні економічні відносини формують світове господарство, поєднуючи між собою господарства держав системою товарних і грошових потоків.

Суб'єктами міжнародних економічних відносин є, насамперед, виробники продукції, торгові та інвестиційні компанії, банки.

Державна політика у сфері міжнародних економічних відносин зводиться до обрання певної стратегії дій щодо свободи руху товарів, грошей та робочої сили.

Ліберальна політика полягає у якнайменшому втручанні держави в міжнародні економічні відносини і ґрунтується на свідомому усуненні перешкод на шляху товарних, грошових та людських потоків. Державні органи не втручаються у стосунки, що виникають між суб'єктами підприємництва, а лише реєструють і контролюють їх. Здійснюючи ліберальну зовнішньоекономічну політику, держави вимагають від своїх партнерів взаємності, оскільки ризикують наразитись на значні збитки для власних суб'єктів підприємництва. Таку політику здійснюють переважно економічно могутні держави безпосередньо або в рамках міжнародних торгових організацій, унаслідок чого утворюється єдиний економічний простір, відносно відмежований від інших.

Протекціоністська політика спрямована на захист власного ринку від конкуренції та фінансового підпорядкування національних суб'єктів підприємництва іноземним. Протекціоністська економічна політика може здійснюватись вибірково щодо певних країн чи груп товарів, або це колективні заходи, ініційовані міжнародними організаціями. Як різновид можливий також прихований протекціонізм, що здійснюється методами внутрішньої економічної політики держави. Протекціонізм у зовнішньоекономічній діяльності супроводжується сприянням просуванню власних товарів і капіталу на зовнішніх ринках з боку держави. У системі міжнародних економічних відносин можна виділити різновиди, які, незважаючи на тісний взаємозв'язок, мають досить специфічний характер.

Торгові відносини між виробниками (продуцентами) та споживачами (консументами) різних держав передбачають обмін товарами, послугами та інформацією на підставі актів купівлі-продажу. Відносини між державами у цій сфері полягають у встановленні рамок правил регулювання

1.Одностороннє регулювання держава здійснює без консультацій чи погодження з урядами інших зацікавлених держав, виходячи з інтересів власних виробників.

2.Двостороннє регулювання полягає в узгодженні заходів регулювання зовнішньої торгівлі між двома державами, зацікавленими в їх упорядкуванні чи розвитку. Досягнене сторонами розв'язання фіксується у торгових угодах, які вони укладають офіційно, що мають обов'язковий характер торгівлі між собою.

3. Багатостороннє регулювання здійснюється через погодження заходів регулювання торгівлі між державами у межах міжнародних організацій, таких як Євросоюз, Північно-Американська асоціація вільної торгівлі, Асоціація країн Південно-Східної Азії.

Виробничі відносини переважно здійснюються в межах спільних підприємств і ТНК, специфіка діяльності яких полягає у міжнародній виробничій кооперації, при якій стадії виробництва готової продукції зосереджуються в різних країнах світу. У цьому випадку ТНК фактично перетворюється на "міжнародне підприємство", технологічні стадії виробництва якого розміщені в тих країнах, де для них створюють оптимальні економічні умови. Такі відносини спричиняють товарні та фінансові потоки, які, незважаючи на їхній внутрішній щодо виробничої структури характер, переважно враховуються в балансі зовнішньої торгівлі держав. Основна відмінність виробничих відносин від торгових полягає у тому, що вони не відбуваються на підставі акту купівлі-продажу.

Фінансові відносини пов'язані з рухом між державами грошових потоків, що забезпечують зовнішньоторгові операції, міжнародний кредит та інвестиції в національну економіку. З огляду на це, фінансові потоки, що забезпечують діяльність світового господарства, можна звести до платіжних, кредитних та інвестиційних.

1.Платіжні відносини є системою грошових взаємопотоків (як готівкових, так і безготівкових), що забезпечують розрахунки між суб'єктами міжнародних економічних відносин за спожиті товари, послуги, інформацію тощо.

2. Кредитні відносини пов'язані з наданням позик, їх використанням та погашенням. Суб'єктами кредитних відносин є держави, кредитні організації, юридичні та фізичні особи.

3. Інвестиційні відносини полягають у стосунках між державними та недержавними інституціями, що передбачають вкладення валютних інвестицій у розвиток господарства інших країн.

1.3. Міжнародні відносини у сфері культури

Культура та пов'язані з нею відносини — надзвичайно складне й багатогранне явище, яке у сучасній науці досить важко точно визначити. Марк Туллій Ціцерон серед перших надав цьому поняттю духовного виміру, пов'язуючи з ним збереження історичної спадщини та суспільних духовних цінностей.

У ст. 1 міжнародної конвенції "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту" від 14 травня 1954 р. зазначається: "Культурними цінностями є пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукції цінностей, зазначених вище"

Ставлення політичних еліт до проблеми ідентичності національного культурного поля лежить в основі політики держав щодо зовнішніх культурних впливів. З огляду на це, Я. П'єтрась пропонує розрізняти чотири типи національних політичних еліт:

1. Космополітичні еліти, які підтримують процес запозичення цінностей і стандартів іноземної культури, вважаючи її прогресивнішою навіть тоді, коли це призводить до руйнування національного культурного поля.

2. Націоналістичні еліти прагнуть не допускати іноземних культурних впливів і зберігати незмінними традиційні цінності, ідеалізуючи минуле.

3. Компраторські еліти здійснюють політику секторного запозичення цінностей іноземної культури, що призводить до виникнення в державі ситуації паралельного розвитку культур. Окремі суспільні групи (наближені до політичної еліти) преферують зразки запозиченої іноземної культури, тоді як більша частина населення залишається в полі традиційної національної культури. Це призводить до маргінальності її розвитку, але, з іншого боку, запозичені культурні цінності мають "штучний характер", їх не сприймає більшість населення.

4. Ліберальні політичні еліти намагаються поєднати

обидві системи вартостей так, щоб створити нову культуру, яка б сприяла суспільному прогресові, але не руйнувала принципових основ національної традиції.

1.4. Міжнародні відносини у сфері інформації

Від найдавніших часів передавання повідомлень про реальні події міжнародного життя було надзвичайно важливим як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держав. Упродовж тисячоліть головними засобами передавання інформації були гінці, які забезпечували, передусім, потреби політичного керівництва та формували основу для прийняття ним рішень у сфері зовнішньої політики. У XVIII ст. у Франції для потреб швидкого передавання інформації було засновано кур'єрську пошту, що використовувала з цією метою сполучення за допомогою диліжансів. Починаючи з XIX ст., розвиток міжнародних інформаційних відносин зазнав революційних змін, що полягали в удосконаленні старих і винайденні нових технічних засобів передавання інформації. Розвиток транспорту, винайдення телеграфу, телефону, радіо і, нарешті, впровадження сучасних комп'ютерних мереж не лише свідчили про ступінь прогресу суспільства, а й призвели до справжніх інформаційних революцій.

Інформація є способом відображення реального середовища у вигляді фактів і їх первинних коментарів та інтерпретацій. З огляду на специфіку використання споживачами, виокремлюють такі різновиди інформації, як:

1. *Секретна*, яку використовує політичне керівництво у процесі прийняття найважливіших рішень і розголос якої може завдати серйозної шкоди інтересам держави.

2. *Спеціалізована*, яка має вузьке операційне застосування і може бути використана лише фахівцями у тій сфері суспільної діяльності, якої вона стосується. Режим застосування такої інформації не завжди відкритий, позаяк окремі відомості можуть становити державну службу або приватну комерційну таємницю.

3. *Масова*, яка є загальною та доступною для будь-яких споживачів. Вона поширюється за допомогою преси, радіо, телебачення та глобальних інформаційних мереж.

Державну політику у світовому інформаційному полі можна охарактеризувати так:

1. *Ліберальна* побудована на принципах невторчання в інформаційний процес, визнання права громадян отримувати інформацію з будь-яких джерел, сприяння вільному обігові інформації.

2. *Активна* інформаційна політика полягає у намаганні встановити контроль (того чи іншого ступеня жорсткості) за засобами масової інформації, за допомогою контрпропаганди, активного сприяння поширенню за межами держави інформації, що відображає погляд національної керівної еліти.

3. *Автаркічна* інформаційна політика пов'язана з 3S "закриттям" національного інформаційного поля, повною забороною чи певним обмеженням права громадян користуватись інформацією іноземного походження та її сприйняттям як ворожої. Реальний міжнародний порядок у сфері міжнародних інформаційних відносин визначається фінансовими і, відповідно, технічними можливостями держав світу.

2.1 **Форми міжнародних відносин**

Міжнародні відносини реалізуються через низку форм, кожна з яких є способом їх реалізації, що визначається кількісним складом учасників тих чи інших інтеракцій. Кількісне означення учасників щодо форм міжнародних відносин має значно глибший зміст, ніж на перший погляд видається, оскільки залежно від цього змінюються характер і особливості відносин. Що більше учасників міжнародних відносин бере участь у конкретних інтеракціях, тим вони складніші, позаяк вимагають складніших механізмів реалізації.

Виокремлюють три форми міжнародних відносин: двосторонні, багатосторонні, колективні:

Двосторонні (білатеральні) відносини є найдавнішою, базовою формою міжнародних відносин, яка поширена і в сучасному світі. Щоб сприйняти відносини як такі, потрібно щонайменше дві сторони.

Сторони можуть реалізувати у стосунках між собою один вид відносин або ж (як це переважно буває) одразу декілька. Така форма переважає для будь-яких типів учасників міжнародних відносин. У двосторонніх інтеракціях учасники міжнародних відносин можуть домінувати, тобто односторонньо впливати (контролювати) один на одного, підтримувати партнерські відносини між собою (взаємодіяти) та конфліктувати. У кожному випадку сторони, залежно від змісту відносин між ними, послуговуються відповідним дипломатичним та правовим інструментарієм (табл. 4.5).

Багатосторонні (полілатеральні) відносини є формою, яка пов'язана з участю у стосунках декількох, інколи багатьох сторін, які можуть бути пов'язані між собою як безпосередньо, так і через одного з учасників, роль якого в їх множині важливіша, ніж інших. Учасники міжнародних відносин вступають між собою у такі стосунки тоді, коли розв'язання певної

проблеми, що становить спільний інтерес, неможливе або утруднене без участі декількох сторін (рис. 4.9). Ця форма міжнародних відносин є значно складніша порівняно з попередньою, оскільки передбачає використання багатосторонніх механізмів координації дій держав. Колективні відносини мають найвищий, порівняно з усіма іншими формами, ступінь інтегрованості, оскільки для їх реалізації (що є визначальною формальною ознакою) формується міжсуб'єктний центр (рис. 4.10), який виконує функції координатора та організатора відносин усередині множини учасників міжнародних відносин.

Така форма міжнародних відносин визначає інколи навіть дуже жорсткі норми діяльності учасників; кожен із них втрачає частину власних функцій та повноважень на користь створеного координаційного центру. Колективні відносини мають переважно довготривалий характер і велику щільність взаємозв'язків між їх учасниками.

Залежно від форми міжнародних відносин видозмінюються способи правової регламентації діяльності учасників. Якщо двосторонні відносини здійснюються на підставі двосторонніх угод, договорів або навіть *modus Vivendi*, то підставою багатосторонніх відносин є угоди, договори та конвенції. Колективні відносини, на відміну від попередніх, регламентують угоди, договори, статuti тощо.

Тема 5. Головні напрями в теорії міжнародних відносин.

Мета: Розглянути експланаційні теорії міжнародних відносин та принципи класичної школи теорії міжнародних відносин. Проаналізувати наукові концепції та сутність ідеалізму та принципи основи теорії політичного реалізму. З'ясувати особливості неореалізму та неолібералізму та їх принципові розбіжності.

Питання для обговорення

1. Проблема класифікації наукових концепцій.
2. Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин.
3. Теорія ідеалізму.
4. Політичний реалізм.
5. Неореалізм та неолібералізм.

Література: 1; 2; 4; 7; 10; 14; 15; 23; 27; 28; 29; 30; 32; 33; 34; 35; 58; 70; 105; 116; 118.

Проблема класифікації наукових концепцій

Метою теорії міжнародних відносин завжди є наукове тлумачення (експланація) найістотніших явищ, процесів та взаємозв'язків об'єкта дослідження. Як стверджує Т. Кнутсен, "теорія є абстрагованим, гіпотетичним чи спекулятивним відображенням реальності. Теоретизувати — означає мислити з метою розуміння і пояснення"¹

Будь-які експланаційні концепції у теорії міжнародних відносин строго детерміновані вихідними твердженнями, що мають характер припущень, якими дослідник намагається тлумачити їх першооснову. Априорне твердження, прийняте автором концепції з огляду на емпіричний досвід і власний науковий світогляд, полягає в обранні ним явищ чи процесів, що, на його думку, є визначальними у міжнародних відносинах, через яке можна зрозуміти та пояснити їх у цілому. Воно остаточно та прецизійно формулюється як принцип розуміння сутності досліджуваного явища, який є формалізованим априорним твердженням про зміст і вирішальні чинники міжнародних відносин.

Отже, кожна наукова школа у теорії міжнародних відносин є сукупністю теоретичних концепцій, що логічно впливають із закладених в їх основу принципів.

Протиставлення окремих теорій, конфронтація наукових ідей і концепцій завжди були рушійною силою розвитку теорії міжнародних відносин. У рамках її досліджень періодично виникали істотні, для розвитку наукового знання, дискусії між представниками різних наукових шкіл та окремих теорій. Можна наголосити на особливій експланаційній значущості **чотирьох великих дискусій:**

Перша з них спалахнула ще в 40-х роках ХХ ст. між представниками класичних теорій ідеалізму та політичного реалізму. Йшлося про суперечку щодо широкого кола питань, пов'язаних із міжнародними відносинами. Дискусії точились навколо тверджень про зміст основних понять та категорій науки, першопричини та рушійні сили міжнародних відносин. Відголоси цієї дебати відчуваються у теорії міжнародних відносин і зараз, коли вони продовжуються послідовниками ідей класичної школи — неореалістами та неолібералістами. Незважаючи на значну модифікованість основних положень новітніх теорій класичної школи, проблематика дискусії між ними залишається близькою до тієї, щодо якої сперечались їхні попередники на початку ХХ ст.

Друга дискусія, яку ще прийнято називати "**Великою дебатом**", розпочалась у 1960—1970-х роках і призвела до розколу вчених на опонуючі один одному табори традиціоналістів та біхевіористів. Найважливішим питанням полеміки між ними можна вважати проблему методології дослідження міжнародних відносин, хоча зміст дискусії має значно глибший характер. Традиціоналісти вважали за необхідне вивчати міжнародні відносини через осмислення специфічної природи людини, інтересів та цінностей, властивих людським спільнотам. На противагу їм біхевіористи, відкидаючи суб'єктивізм, намагались формулювати закони та закономірності міжнародних відносин і опиратись на точні (у тому числі і математичні) методи досліджень. Тобто полеміка навколо методу та методології була лише виявом значно глибшої дискусії про суб'єктивний чи об'єктивний характер міжнародних явищ та процесів, а ще вужче — про роль та значущість людини у суспільних процесах.

Третя дискусія пов'язана з гострою критикою теорій класичної школи з боку неомарксистів. Основним предметом суперечки між прихильниками неомарксизму та класичних теорій є проблеми суб'єктності та змісту міжнародних відносин.

Четверта дискусія розпочалась у 1980—1990 рр., коли проти класичної теорії досить активно виступили "альтернативні" напрями: постмодернізму, фемінізму та критицизму. У ній торкаються як окремих методологічних питань, так і проблем, пов'язаних із розумінням та науковим тлумаченням найважливіших явищ і процесів міжнародних відносин сучасності. Зокрема, представники зазначених вище наукових напрямів закидають класичній теорії здатність логічно пояснювати лише конфронтативні періоди історії людства, у той час як їх теоретичні концепції "висувають серію аргументів, наприклад, щодо значної сили ініціатив усередині складових системи (йдеться про діяльність субнаціональних, учасників міжнародних відносин. Прим. авт.), про значення культурного виміру у світовій політиці, про необхідність ретельного

аналізу нормативних зобов'язань, які можуть надати ідеалістичну проекцію міжнародним відносинам.

2. **Четверта** дискусія в теорії міжнародних відносин отримала назву **інтерпарадигматичної дебати**, що відобразило, з одного боку, намагання вчених висунути певні експланаційні концепції нових реалій, які склалися у сучасному світі, а з іншого — претензію молодшої генерації теоретиків на висунення нових та нетрадиційних парадигм у теорії міжнародних відносин.

Проблема групування експланаційних концепцій розглядається у низці фундаментальних праць, де також зроблено спроби систематизувати теоретичні основи науки про міжнародні відносини.

Зокрема, Дж. Догерті та Р. Пфальцграф поділили теоретичні концепції на дві групи — великі та середнього рангу. Серед великих теорій, які спрямовані на пояснення широкого кола питань, пов'язаних з міжнародними відносинами, вони виділяють: теорії "поля" (К. Райта та Р. Руммеля), реалізм (Г. Моргентау, Р. Арона та Г. Кісінджера), неореалізм (К. Волтца, К. Кіндермана), теорії систем (М. Каплана, Р. Розекранца)¹. Експланаційні теорії середнього рангу містять концепції: впливу географічного середовища, комунікації та інформаційних систем, функціоналізму і секторної інтеграції, стратегічного стримування, розвитку та конфліктів, збройних конфліктів, співробітництва у межах альянсів, "торгу" (теорії переговорів), теорії прийняття рішень.

Ф. Брайар виокремлює загальні та конкретні теорії. До перших, на його думку, належать політичний реалізм, історична соціологія та марксизм, а до других — теорія міжнародних акторів, теорія взаємодій у межах міжнародних систем, теорії стратегії, конфліктів і "дослідження миру", теорії інтеграції та міжнародних організацій.

Б. Корані в теорії міжнародних відносин визначає такі наукові напрями: політичного реалізму, біхевіоризму, класичного марксизму та неомарксизму

П. Циганков пропонує досить широкий спектр напрямів теорії: політичний ідеалізм, політичний реалізм, модернізм, транс-націоналізм і неомарксизм.

Дві останні класифікації заслуговують на особливу увагу, оскільки їхні автори відмовляються від дворівневої класифікації, вважаючи, що великі чи загальні теорії містять твердження про всі, навіть маргінальні, аспекти міжнародних відносин у концентрованому вигляді та дають ключ до їх розуміння.

Отже, розгляд експланаційних теорій міжнародних відносин побудуємо на послідовному аналізі трьох напрямів: класичної школи¹ (теорії ідеалізму та неолібералізму, політичного реалізму та неореалізму), біхевіоризму, або

модернізму (теорії систем, зв'язку систем (linkage theory), "поля", постбіхевіоризму (постмодернізму), детермінізму (теорії географічного детермінізму та геополітики, расизму, марксизму та неомарксизму, цивілізацій). Така класифікація напрямів теорії міжнародних відносин, крім наведених вище переваг, характеризується також значно більшою дидактичною доцільністю, оскільки дозволяє краще сприймати спільне та відмінне в окремих теоретичних концепціях і дає змогу узагальнювати значно ширший спектр наукової думки.

Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин

Від найдавніших часів, коли почали виникати перші цивілізації Стародавнього Сходу, людство намагалось осмислити найважливіші закономірності свого існування. Утворення держав та розвиток політичних і торгових стосунків між ними з усією актуальністю поставив на порядок денний проблему їх взаємовідносин. Уже тоді, як і зрештою впродовж усього існування людства, стосунки між державами визначались численними суперечностями, які неодноразово призводили до вибуху кривавих збройних конфліктів. Науковий інтерес до дослідження міжнародних відносин, починаючи від Античних часів, зосереджувався на розв'язанні дилеми "війни і миру", співвідношення яких учені у той чи інший спосіб намагались розтлумачити. Пояснюючи природу первинного інтересу до міжнародних відносин, Ю. Кукулка пише: "Війни привертали увагу філософів,

1 Теорії класичної школи називають також традиціоналізмом, хоч у деяких наукових працях ця назва стосується лише політичного реалізму. літописців та правників, які спостерігали та вивчали вияви ворожості та суперництва суб'єктів міжнародного життя... Ці мислителі поступово ставали засновниками наукового дослідження міжнародних відносин, коли суспільні стосунки в міжнародному масштабі набували щораз більшого впливу на життя організованих суспільних груп".

Проблеми теорії міжнародних відносин аж до початку ХХ ст. розглядали історики, філософи, правники, географи, соціологи та представники інших суспільних наук.

Становлення класичної школи теорії міжнародних відносин у період 20—60-х років ХХ ст. ґрунтувалось на взаємопов'язаних принципах: суб'єктивізмі, антропоморфізмі та нормативізмі.

Суб'єктивізм є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що орієнтує дослідження до особливостей та закономірностей людської природи, яка є в них визначальною.

Антропоморфізм логічно випливає із суб'єктивізму, оскільки він полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідженні як макроявища людських відносин узагалі.

Нормативізм полягає у твердженні про певну закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму та пояснювати явища і процеси у міжнародних відносинах.

І представники теорії ідеалізму, і прихильники політичного реалізму, незважаючи на діаметрально протилежні оцінки реальності, послідовно дотримуються принципів суб'єктивізму, антропоморфізму та нормативізму, що становлять фундамент їхніх наукових концепцій. Класична школа теорії склалася у сфері політичних наук, оскільки власне представники цих наук першими почали вивчати міжнародні відносини систематично.

Теорія ідеалізму

Теорія ідеалізму, який ще іноді називали утопізмом, а в ширшому контексті загальносуспільної теорії — лібералізмом, як напрям наукової думки починала формуватись в Античні часи. Роздуми з цього приводу знаходимо у працях Платона й Арі-стотеля, Конфуція, Цицерона, Ульпіана та інших.

Особливе значення для розвитку засад ідеалізму мали погляди двох великих давньогрецьких філософів — Платона та його учня Арістотеля.

Платон (429—347 рр. до Р. Х.) став автором досить цікавої концепції форм політичного правління держав, учення про їхню послідовну деградацію та кругообіг. За Платоном, держава виникає із закономірної потреби людини в організації взаємодій серед подібних до себе. Організація цих взаємодій має на меті запровадження певного справедливого порядку людських взаємовідносин. Справедливість у стосунках між людьми можлива лише за умови існування держави, оскільки "...ті, хто дотримується справедливості, дотримуються її через неспроможність творити несправедливість, а не через власне бажання"¹. Найважливішими формами держави є: аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Форми політичного правління визначають не лише внутрішню, а й зовнішню політику держави, оскільки вона обмежує та спрямовує волю людей.

Серед усіх форм Політичного правління найбільш схильною до зовнішньої агресії є тимократія як "змішаний лад, ознаками якого є наслідування частково аристократії (для тимократії характерне пошанування влади...), частково олігархії (люди тут жадібні до грошей і, як дикуни, шанують золото та срібло); при цьому ладі не залишається прямих та простосердних людей, правити

будуть не мудрі, а ті, хто простіший, — народжені для війн, наділені запеклим духом, там будуть у пошані воєнні хитрощі, і така держава буде вічно воювати"¹.

Арістотель (384—322 рр. до Р. Х.) — автор однієї з перших праць, у якій узагальнено досвід державного управління, — "Політики". В основу сприйняття держави він ставить твердження про те, що "держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична"³. Існування людини поза спільнотою, яку репрезентує держава, — немислиме, позаяк одиниця без цілого існувати не може.

Міжнародний контекст існування держави Арістотель виклав у семи твердженнях:

1. Остаточна мета політики держави полягає у досягненні щастя її громадян, що визначається правом, добрими звичаями та вихованням. Однак, на відміну від Платона, він вважав, що ідеальна держава не може існувати, оскільки факт її сусідства з іншими державами змушував би її адаптуватись до цього (не завжди приязного) середовища.

2. Основа взаємовідносин між державами має вилучати нав'язування їх одна одній, оскільки це суперечить добрим звичаям та праву.

3. Війни та загарбання не є метою держави, хоч вона мусить бути готовою до війни для власного захисту.

4. Територія держави має бути важкодоступна для ворогів, але мати достатньо шляхів (сухопутних чи морських), які можна використати у воєнних і торгових цілях.

5. Люди поведуться відповідно до кліматичних умов свого проживання. В Європі вони активні та незалежні, а в країнах зі спекотним кліматом — мляві та нерішучі, хоча й наділені творчою уявою.

6. Воєнна сила потрібна державі лише під час війни, і тому її посідання не є найважливішою метою державної політики, а лише засобом застосувати її в критичних ситуаціях.

7. Володіння збройними силами та особливо воєнно-морським флотом для деяких держав необхідне і в мирний час, тому що це дає змогу будити повагу та страх у ворогів, а крім цього, допомагати дружнім державам.

Основна ідея Платона та Арістотеля, яка пізніше стала фундаментом не лише ідеалізму, а й усієї класичної школи теорії міжнародних відносин, полягала у твердженні про суб'єктивний характер держави та її політики. Цю політику, яка

мала б відповідати критеріям мудрості та справедливості, вони розуміли як наслідування добрих звичаїв та ідей. Відродженням ідеалізму в середньовіччі можна вважати теологічну концепцію Томи Аквінського (1225—1274), який причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто — людського та божого порядку.

Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

- 1) вона має бути офіційно оголошена законним урядом;
- 2) вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*);
- 3) її мета має визначатися справедливим наміром (*recta intentione*).

Концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Щодо війн між християнами ситуація виглядала дещо інакше. Вважалося ганебним для християнина битись із християнином, і церква це постійно засуджувала, та марно, як і в наші дні. Але християнські теологи погоджувались із тим, що деякі війни були "справедливими". До цієї категорії потрапляли ті, які велися на підставі "законного пріоритету і зі справедливих причин"

Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати т. зв. "La Paix Perpetuelle" ("Вічний мир"), що ґрунтувався на ідеї створення загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн через подолання свавілля феодалних правителів. Найрізноманітніші проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та чимало інших мислителів. Ці проекти були пов'язані із пошуками оптимального політичного устрою Європи. Виразною особливістю їхніх поглядів стало обґрунтування потреби створення певної наддержавної інституції, що могла б не-заангажовано вирішувати спори між європейськими державами. Раду монархів запропонував П. Дюбуа, Європейський парламент — В. Пен, Раду конфедерації — Ж.-Ж. Руссо. В усіх випадках їхні компетенції включали не лише арбітраж у міждержавних спорах, а й збройне "покарання" агресора спільнотою держав, очолюваною наддержавними інституціями.

Х. Гроцій (1583—1645) сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права. На його думку, для розв'язання

збройних конфліктів варто застосовувати універсальні моральні принципи, яких мають дотримуватись уряди всіх країн світу. Йдеться про:

—принцип самозбереження, що полягає у взаємній повазі до законних і необхідних для існування держав інтересів;

—принцип протиставлення свавілля та несправедливості, тобто солідарність урядів щодо недопущення політики, яка базується на необґрунтованих самозбереженням інтересах і цілях.

Ці ідеї Х. Гроцій філософськи обґрунтовує і розвиває у своїх подальших працях. Г. Гофман-Льорцер зводить його міркування до п'яти основних положень:

1. Людство може досягти справедливого і щасливого життя лише під керівництвом "правдивого Бога", наміри якого завжди справедливі.

2.-Людство підкоряється двом принципам: а) міжнародному праву (*jus gentium*); в) природному праву (*Jus naturae*).

3.Бог дав християнам особливе право (*jus voluntarium divi*-пит).

4.*Jus naturae* та *jus gentium* за певних обставин суперечать праву, створеному людиною (*jus voluntarium humanum*).

5.Божественному образу, який є досконалим, відповідає людський образ, визначений не лише справедливими намірами, але й соціальними інтересами.

В основній праці "*De jure Belli ac Pacis*" ("Про право війни і миру") він розуміє систему міжнародного права як сукупність звичаєвих (природних) і позитивних² норм взаємовідносин між державами, їх кодифікація та дотримання державами у своїй політиці, на його думку, є ефективним інструментом гармонізації міжнародних відносин. Водночас держави мають утримуватись від збройного насильства, а конфлікти, що виникають між ними, розв'язувати за допомогою переговорів, добросовісного посередництва та в судовому порядку.

Дж. Бентам (1748—1832) висунув ідею "обмеження сили" у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти і загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками, тиранією однієї нації щодо іншої, корисливими інтересами владних еліт. Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов:

—введення особистої відповідальності членів уряду за втягнення народів у війну;

—припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння;

—припинення практики "таємної" дипломатії;

—створення міжнародної організації у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв'язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного німецького філософа Е. Канта (1724—1804) "До вічного миру" та "Ідеї загальної історії із космополітичного погляду". Е. Канта вважають засновником ліберального напряму ідеалізму, за його ідею, що метою розвитку людства є досягнення "загального громадянського стану", який розуміють як систему представницької демократії. Прагнення досягти такого стану впливає з потреби обмежити суб'єктивну волю окремих осіб, наділених владою. Їх безконтрольність сприяє вияву жорстокості, жадібності, манії величі, що штовхає народи до війни, якої всі вони не бажають. Це можливо зробити лише за умов створення громадянського суспільства, створення громадського контролю за діями і рішеннями влади та залучення громадян до активного керування державою, наслідком цього стане постійний мир.

Загалом, стосунки між державами можуть перманентно бути мирними за умови дотримання їх урядами шести найважливіших принципів:

1. Міжнародний договір не може мати юридичної сили тоді, коли в ньому таємно зберігаються *reservatio mentalis*², оскільки міжнародні договори покликані усувати причини війн між державами, а не створювати підстави для їх виникнення у майбутньому.

2. Жодна самостійна держава не може бути анексованою чи переданою (як спадок, у результаті купівлі, обміну чи династичного шлюбу) іншою. Держава та її громадяни не можуть розглядатися як майно, оскільки володіють національним суверенітетом, порушення якого завжди призводить до війн.

3. Постійні армії з часом мають бути ліквідовані, оскільки постійно готові до ведення війни, вони є серйозною загрозою існуванню іншим, насамперед сусіднім, державам. Їх існування спричиняє намагання урядів озброюватись та збільшувати збройні сили до межі, за якою "пов'язані із підтриманням миру воєнні витрати стають настільки обтяжливішими від короткої війни, Що самі постійні армії стають причиною воєнного нападу з метою позбавлення від цього тягаря"

4. Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики. Йдеться про накопичення урядами зовнішніх боргів, що може дати їм необхідні кошти на ведення війни навіть із державами-кредиторами.

5. Жодна держава світу не може втручатися силою у внутрішні справи іншої держави. Таке втручання є порушенням суверенних прав народу і не може викликати жодної іншої реакції, крім збройного опору інтервентам.

6. Жодна держава не може використовувати у політичній боротьбі (навіть у часи війни) безчесні способи: вбивство, порушення умов договорів чи акту про капітуляцію, підбурювання іноземних громадян до зради чи бунту проти своєї законної влади. Такі дії підривають довіру у стосунках між урядами держав та авторитет влади, що до них вдається в очах своїх власних громадян.

Ідеалістами, за сутністю поглядів на міжнародні відносини, були також: Е. Роттердамський, Е. ДеВаттель, Дж. Локк, Ш. Де Сен-П'єр, Т. Пейн, Дж. Мілл, які, незважаючи на деякі розбіжності, "об'єднані способом бачення світу, виразною вірою в сумління та раціональність як передумови миру та універсальної гармонії"

До початку ХХ ст. окремі концепції ідеалістів щодо характеру та змісту міжнародних відносин висловлюються або у роздумах політиків, або у периферійних працях філософів, що не дає підстави вважати ідеалізм цілісним науковим напрямом, що ґрунтується на стрункій системі поглядів.

Ідеалізм остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів — ідеалістів, які поділяли позицію Президента США В. Вільсона стосовно Ліги Націй та сучасних міжнародних відносин. Його погляди сформувались під значним впливом ідей Дж. Бентама та були, виражені у програмних гаслах кардинальної трансформації міжнародних відносин: "мир через право", "гармонія інтересів", "світова гармонія", "міжнародне право як світовий скарб моральних вартостей". Знамениті 14 пунктів, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції, стали фактичним втіленням теоретичних принципів ідеалізму в реальні міжнародні відносини.

Ідеалісти вважали, що війна є результатом політики, яку здійснюють егоїстичні, жорстокі та некомпетентні політичні лідери і підпорядкована їм влада. Такій політиці та зумовленій нею загальній підозрілості й агресивності суттєво сприяють таємна дипломатія і милітаризм, широко практиковані державами.

Ще один принцип ідеалізму — принцип національного самовизначення, що розвинувся з ідеї Е. Канта про "загальний громадянський стан". Вільне волевиявлення націй призведе до створення їх легітимної представницької

влади, а це усуне причини внутрішніх конфліктів та їх переростання у міжнародні.

Теорія ідеалізму базується на припущеннях про те, "що людську поведінку формує середовище, але його можна змінити.., що людство здатне до самовдосконалення... політичне середовище може бути трансформоване розвитком нових установ, таких як Ліга Націй та Об'єднані Нації"¹. Гармонія зацікавленості у спокої на рівні спільноти або нації-держави ґрунтується на зацікавленості індивіда у спокійному світі.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають із характеру та прагнень людини, і тому їх доцільно розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-який створений нею колектив, зацікавлена у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою, тобто вона може бути моральною чи аморальною, доброю чи злою. Критерієм моральності є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних відносин як гармонійність та безконфліктність. Держава, що є ініціатором конфлікту, діє аморально та заслуговує на застосування до неї адекватних заходів з боку міжнародної спільноти. Р. Каст назвав ініціатора конфронтації "природним агресором, заколотником проти миру".

3. Національний інтерес психологічно виражає суб'єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності без об'єктивної основи можна врегулювати за допомогою переговорів.

Міжнародні відносини, й особливо зовнішня політика, мають здійснюватися за універсальними нормами моралі та міжнародним правом, як запорука стабільності, а їх порушення призводить до суперечностей і конфліктів, що є аномальним явищем.

Ідеалізм як система наукових поглядів на міжнародні відносини сформувався на початковому етапі розвитку теорії та розвивався, передусім, у США та Великій Британії. Криза Ліги Націй та Друга світова війна поклали край багатьом ілюзіям науковців і наочно продемонстрували неадекватність

реальності міжнародних відносин їхнім уявленням про неї. Теорія ідеалізму зазнала жорстокої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позиції аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин.

Класична теорія ідеалізму залишається теоретичною основою багатьох сучасних наукових ідей та концепцій, науковим обґрунтуванням зовнішньої політики низки держав світу

Політичний реалізм

Джерела політичного реалізму, як і його наукового опонента — ідеалізму, сягають античних часів. Його засновником вважають давньогрецького історика Фукідіда (близько 460—400 рр. до Р. Х.), відомого як автора "Пелопоннеської війни" — першої ґрунтовної праці, присвяченої міжнародним відносинам. Причини суспільних процесів він шукає не у сфері розуму та ідей (у їх ідеалістичному розумінні), а пов'язує з: "особливостями людської природи, із ...прагненнями до здійснення своїх надій, інтересів, до влади, намаганням позбутись бідності чи збільшити свій достаток"¹. Фукідід пропонує розрізняти причини та приводи до подій, що відбувались у Стародавній Греції часів війни між Пелопоннеським та Афінським союзами (431—404 рр. до Р. Х.) та намагається визначити їхню реальну основу, уникаючи суб'єктивних суджень та опираючись на факти. Серед усіх його висновків найважливішими є два:

1. Від найдавніших часів зіткнення між племенами та народами відбувались за володіння найціннішими для господарства землями.

2. Стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення. Зокрема, вибух Пелопоннеської війни Фукідід пояснює страхом багатьох міст-держав перед зростаючою могутністю та намаганням не допустити до гегемонії Афін у Греції.

Становлення теорії реалізму значною мірою завдячує італійському мислителю епохи Відродження Н. Макіавеллі (1469— 1527). Він сформулював низку тверджень, які стали основою пізніших теорій політичного реалізму. Свої теоретичні висновки він будував на дослідженні історії та узагальненні особистого досвіду, отриманого на посту канцлера Флорентійської республіки.

Характеризуючи природну сутність людини, він стверджував, що вона незмінно егоїстична, а будь-які суспільні процеси зумовлені людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами. Діяльність людей визначається тим, що вони "прагнуть досягнути однакової мети — слави і багатства"¹.

Успішна зовнішня політика держави має ґрунтуватись на дотриманні семи найважливіших правил:

1. Будь-які дії щодо інших держав мусять опиратися на достатній рівень сили та можливостей, оскільки створювати певні плани та намагатися їх реалізувати, не маючи для цього відповідних засобів, — нерозумно та небезпечно.

2. Дії держави мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні, як традиційно діяли мудрі римляни. Вони "підтримували менш могутніх сусідів, не даючи їм змоги посилюватись, і заважали усталенню в їхніх країнах впливу могутніх іноземців"².

3. Держава має діяти превентивно, не допускаючи посилення та об'єднання своїх ворогів, навіть тоді, коли такі дії створюють небезпеку втягнути її у війну.

4. Жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожен із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі.

5. Жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої, оскільки вона лише ускладнює власне становище.

6. Жоден тріумф над іншою державою не буває абсолютним, щоб дати підстави переможцеві принижувати переможених та "порушувати будь-які умови, й особливо умови справедливості"³.

7. Виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їхньої відповідності ситуації. (Н. Макиавеллі | Макиавелли Н. Государь: Сборник. — Минск, 1998. — С. 73.)

Відомий англійський мислитель Т. Гоббс (1588—1679) виклав своє бачення суспільства у праці "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської" (1651). На його думку, люди за своєю природою егоїстичні та жадібні, наділені однаковими потребами і пристрастями, що призводить до суперечностей між ними та розуміння собі подібних як ворогів і конкурентів на шляху до задоволення власних інтересів. "

У природі людини, як вважає Т. Гоббс, закладені три найважливіші причини війни: *по-перше, суперництво; по-друге, недовіра і страх; по-третє, прагнення слави та престижу*. Внаслідок цього люди в суспільстві живуть у стані, який він назвав "bellum omnium contra omnes", тобто війни всіх проти всіх. Держави, які він порівнював з біблійним морським чудовиськом Левіафаном, за внутрішньою сутністю є системою установ та санкцій, що не допускає до

відвертого насильства та гарантує своїм громадянам їхні фундаментальні права. Німецький філософ Г. Гегель (1770—1831) визначав серед основних обов'язків держави самозбереження репрезентованого нею суспільства. Самозбереження він вважав об'єктивною реальністю, що функціонує у полі власних інтересів, незалежних від волі та прагнень окремих громадян та будь-яких філантропічних ідей. На його думку, війни породжуються "природою речей", а саме, неможливістю поєднати інтереси народів і держав.

Значний внесок у розвиток наукових основ реалізму зробив видатний німецький соціолог М. Вебер (1864—1920), який розглянув питання про зовнішню політику (як і політику взагалі) у працях "Покликання до політики" та "Політичні спільноти і господарство". Його міркування щодо їхньої сутності випливають із твердження про те, що "головним засобом політики є насильство"². Змістом політики є боротьба за владу, тобто право розпоряджатися іншими людьми, групами людей чи політичними спільнотами (тобто державами).

Іншою надзвичайно важливою для розвитку теорії реалізму думкою Вебера, було його твердження про залежність економічних процесів від силових політичних інтересів. Економічні інтереси діють на зовнішню політику опосередковано, хоч і стимулюють експансіонізм великих держав.

Ще одним джерелом-та історичною попередницею політичного реалізму стала "теорія балансу сил, яку більше любили практикувати дипломати, ніж академіки... Це було зібрання того, що здавалось більше загальними аксіомами, ніж науковою теорією"¹. Її основи спостерігалися ще у Стародавній Греції та Індії, а окремі елементи викладені у поглядах Фукідида, Н. Ма-кіавеллі та М. Вебера. Д. Г'юм зауважив, що **теорія "балансу сил"** ґрунтується на елементарному здоровому глузді та очевидній розсудливості. Цієї теорії ніхто ніколи не формулював, і вона має радше інтуїтивний характер, витворений емпіричним досвідом дипломатичної діяльності, однак є універсальним принципом міжнародних відносин, застосовуваним у всіх історичних епохах та у всіх культурних просторах.

Зміст теорії балансу сил зводиться до трьох тверджень:

1) основою нормальних міжнародних відносин є стабільність, що ґрунтується на рівновазі сил держав, які потенційно можуть воювати між собою;

2) причиною війни є порушення рівноваги сил між державами-ворогами, що дає підстави сильнішій сподіватись отримати перемогу та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку — агресивною;

3) стабільність можна підтримувати, створюючи коаліції, спрямовані проти найсильнішої із держав (порушника рівноваги), до того ж сумарна сила членів коаліції має бути не менша за силу протилежної сторони.

Теорія "балансу сил" набуває наукової довершеності з формуванням наукових основ теорії політичного реалізму, частиною якої вона стала.

Один з найбільш відомих реалістів Г. Кісінджер зауважив: "Теоретики системи рівноваги сил часто подають справу так, ніби вона якраз і є природною формою міжнародних відносин. Насправді система рівноваги сил в історії людства спостерігається дуже рідко"².

Серед науковців-реалістів того часу вагомий внесок у теорію реалізму зробив Е. Карр, книгу якого "Двадцять років кризи: 1919—1939" вважають однією з перших фундаментальних спроб повністю переосмислити міжнародні відносини у традиціях політичного реалізму. Е. Карр гостро критикував панівну на той час теорію ідеалізму, стверджуючи, що відмінність між її прихильниками та реалістами полягає в тому, що "схильність ігнорувати те, що було, і розглядати те, що має бути, і схильність виводити те, що має бути, з того, що було і що є, визначають два діаметрально протилежні підходи до розв'язання будь-якої політичної проблеми.

Основи теорії політичного реалізму Г. Моргентау зведено до шести принципів (фундаментальних тверджень), із яких випливають усі інші. До них належать:

1. Принцип залежності реальних явищ і процесів у сфері політики, як і суспільства загалом, від об'єктивних закономірностей, глибоко вкорінених у людській натурі, яка не змінилася від найдавніших часів. Удосконалювати суспільство та діяти в міжнародному середовищі доцільно, лише розуміючи його закони, які не можна інтерпретувати на свій розсуд, оскільки їх дія не залежить від волі людини.

2. Принцип ототожнення інтересу і сили, а в міжнародній політиці — силове узгодження інтересів між державами, який Г. Моргентау називає ключовим у теорії реалізму. Розуміння інтересу як сили дає змогу визначити головну мету політики — досягнення влади. Власне це поняття "обумовлює специфіку політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя: економіки (яку розуміють у категоріях інтересу, визначеного як багатство), етики, естетики чи релігії"¹. Сила потрібна державі для самозбереження (тобто підтримання влади на власній території), але її акумуляція призводить до встановлення влади над іншими державами і народами.

3. Принцип нестабільності інтересу та його змінності залежно від обставин та конкретної ситуації. Мається на увазі, що "тип інтересу, який визначає

політичні дії у конкретний історичний період, залежить від політичного та культурного контексту, в межах якого формується зовнішня політика"2. Влада, так само як інтерес, залежить від середовища і може включати як фізичне насильство, так і культурний вплив, що дає змогу контролювати поведінку інших держав.

4. Принцип незастосовності моралі в її абстрактному розумінні до дій держав у міжнародних відносинах. Політичний реалізм визнає значення впливу моралі на політичні дії, але "універсальні моральні принципи не застосовні до державної діяльності в абстрактному формулюванні. Їх потрібно розглядати крізь призму конкретних обставин місця і часу. Індивід може сказати: "Fiat justitia, pereat mundus" (Хай згине світ, але торжествує закон), але держава не має такого права"3

5. Принцип нетотожності моралі окремої нації з універсальними моральними законами. Г. Моргентау стверджує: "Усі нації відчувають спокусу — і лише деякі з них можуть опиратися їй тривалий час — подати власні цілі та дії як вияв універсальних моральних принципів... Це ототожнення небезпечне і з політичного погляду, адже воно може створити викривлений погляд на міжнародну політику і призвести до того, що держави намагатимуться знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів і навіть самого Господа"1.

6. Принцип автономності зовнішньої політики, як і політики взагалі, від усіх інших сфер міжнародних відносин. У політичній сфері діяльності, що визначається прагненням влади, формуються специфічні стосунки, які не завжди відповідають економічним інтересам, праву чи нормам моралі та релігії. Політичний реалізм визнає важливість будь-яких сфер суспільної діяльності, але розглядає їх крізь призму політики і потреб та інтересів у процесі її здійснення. Політика може бути спрямована на збереження status-quo або на досягнення світового панування, вона може визначатись цілями свободи, безпеки та процвітання або ідеалами економічного, соціального чи філософського змісту, але у будь-якому разі для їхньої реалізації потрібно володіти силою і послуговуватись владою.

Найсильнішою та найвагомішою ідеєю Г. Моргентау було твердження про силовий характер політичного інтересу держави у міжнародних відносинах, що стало аксіомою теорії реалізму. Дещо перефразовуючи її автора, можна ствердити, що найважливішим національним інтересом є акумуляція сили, яка дає змогу реалізувати щораз ширші та розгалуженіші інтереси у міжнародному середовищі. Принциповим елементом політичної теорії Г. Моргентау було його твердження про те, що "...зовнішня політика, яка спрямована універсальними моральними принципами та яка відкидає національний інтерес на задній план,

Дж. Кеннан розвинув ідеї Г. Моргентау, беручи за основу твердження, що моральні принципи індивіда, трансформовані посадовими обов'язками в державних структурах влади, мають принципово інший характер.

Як і Г. Моргентау, він категорично заперечував думку про те, що інтереси однієї нації (держави) можуть бути моральними, а іншої — аморальними. Політика, як і людська природа, на його думку, є ірраціональною, егоїстичною, впертою та прямує до застосування у тій чи іншій формі насильства, вона є нескінченною боротьбою за владу.

Г. Кісінджер із позицій історичного аналізу політичних процесів ХІХ ст. та широкого використання аналогізації, дослідив міжнародну систему ХХ ст. Одним із перших серед реалістів він ужив поняття "міжнародна система", яку розумів як певний уклад стосунків, що тривалий час зберігається між державами. На його думку, досягнення миру у сфері зовнішньої політики не є самоціллю, а виникає як результат стабільної, на відміну від революційної, міжнародної системи.

Р. Арон оригінально поєднав старі та нові ідеї реалізму. Оперуючи поняттям сили, він водночас пов'язує її з міжнародною системою, яку розглядає як "сукупність, складену з окремих політичних утворень, що підтримують між собою регулярні відносини і можуть бути втягнуті у загальну війну"¹.

Р. Арон вважає головним завданням будь-якої держави (політичної одиниці, елемента системи) гарантування власної безпеки, а у підсумку — виживання у середовищі, де *ultima ratio* (тобто останнім аргументом) у суперечці завжди є застосування збройних сил.

Найважливішою характеристикою міжнародних систем є конфігурація співвідношення сил, тобто полярність, яку розуміють як кількість глобальних наддержав та спосіб взаємовідносин між ними.

Згідно з критерієм кількості полюсів він поділив системи на: біполярні та багатополлярні. Утім найважливішим Р. Арон вважав критерій способу взаємовідносин між полюсами, за яким міжнародні системи поділені на гомогенні (однорідні) та гетерогенні (різномірні).

Гомогенна система об'єднує "держави, які належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики"². У такій системі ворожнеча між полюсами не породжує ненависть та антагоністичне сприйняття один одного, боротьба, і навіть війни, ніколи не набувають крайніх форм. Владні політичні еліти держав-ворогів виявляють стриманість, з огляду на солідарність, якої вони дотримуються стосовно одна одної.

Гетерогенна система складається з "держав, які організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності"¹.

Суперництво та боротьба в такій системі набувають рис антагонізму, в яких поразка однієї зі сторін зачіпає не лише інтереси народів, а й інтереси владної еліти. Класичний конфлікт інтересів підсилюється ідеологічним конфліктом, що визначається обставинами, "за яких кожний табір рекламує певну ідею і за яких обидва табори внутрішньо поділені, оскільки певна кількість співгромадян, і там, і там, не прагнуть, або не прагнуть від щирого серця, перемоги своєї батьківщини, якщо вона означає поразку ідеї, до якої вони прихиляються і яку уособлює ворог"². Теоретичні концепції Г. Кісінджера та Р. Арона були досить близькими щодо розуміння їх авторами сутності міжнародних відносин як системи взаємозв'язків між державами, визначеної певним порядком. Незважаючи на те, що ці концепції прийнято вважати елементами теорії класичного реалізму, є підстави стверджувати, що вони фактично передували виникненню та розвитку неореалізму.

Класична теорія політичного реалізму ґрунтується на таких твердженнях:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які інші види суспільних стосунків, впливають із людської природи, егоїстичної та схильної, за певних умов, до вияву інстинктивної або патологічної агресії. Діяльність людини завжди спрямована на реалізацію особистих інтересів, і лише вони визначають її діяльність. Людина не здатна принципово змінюватися у процесі розвитку, вона може лише обмежувати власні прагнення чи надавати їм певного ідеологічного сенсу.
2. Держава як форма політичної організації людей є головним суб'єктом міжнародних відносин, найважливішим інтересом якого є боротьба за владу, що досягається за допомогою сили.

Міжнародні організації, відображаючи збіжність інтересів держав, діють настільки ефективно, наскільки у цьому зацікавлені найсильніші з них.

Сутністю міжнародних відносин є боротьба за владу (вплив) між державами в анархічному міжнародному середовищі. Норми міжнародного права та моралі не можуть бути універсальним інструментом регулювання взаємовідносин між державами, оскільки вони мають суб'єктивний характер і чинні лише у випадку консенсусу між ними. Водночас у зовнішній політиці вони часто виконують функції гасел, якими послуговуються владні політичні еліти для обґрунтування та виправдання власних дій або маскуванню прагматичних інтересів.

3.Інтереси держав є об'єктивними і мають суперечливий характер, що пов'язано з неоднаковим потенціалом, ресурсами, географічним положенням, а також прагненням до влади з боку владних політичних еліт.

4.Мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збігу інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти випливають із порушення рівноваги сил між державами та суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів.

Реалізм, як слушно зауважили Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, є консервативним, емпіричним, обережним та недовірливим щодо ідеалістичних принципів та гасел, він з повагою ставиться до уроків історії, однак, як і утопізм, є нормативним та політично орієнтованим¹. Незважаючи на те, що його оцінки діаметрально протилежні до ідеалістичних, теорія політичного реалізму залишилась частиною класичної школи теорії міжнародних відносин, оскільки ґрунтується на тих самих принципах їхнього розуміння (хоча й інакше трактованих). Виходячи із тотожних з ідеалістами принципів розуміння міжнародних відносин, реалісти трактували їх у категоріях сили і влади, що стало превалюючим в теорії міжнародних відносин у 50—70-х роках ХХ ст.

Неореалізм та неолібералізм

Наприкінці 70-х років ХХ ст. після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів та став провісником неореалізму.

Неореалізм, що розвивався насамперед завдяки працям К. Волтца, Р. Гилпіна та К. Кіндермана, Дж. Гріко, Дж. Мір-шаймера, поставив собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система, що розглядається як структура взаємовідносин між державами — головна категорія неореалізму, похідними від якої є поняття: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Власне тому неореалізм ще іноді називають структурним реалізмом, формування основ якого пов'язують з ім'ям професора Каліфорнійського університету К. Волтца.

У теорії міжнародних відносин К. Волтц відомий завдяки працям: "Людина, Держава і Війна: теоретичний аналіз" і "Теорія міжнародної політики". Перша написана під значним впливом класичного реалізму, однак демонструє значно ширше розуміння міжнародних відносин. Розглядаючи проблему застосування

державами воєнної сили, він стверджує, що "держава використовує силу, якщо в результаті оцінки перспектив досягнення успіху з'ясує, що бажані цілі привабливіші, ніж спокій мирного життя.

Цю ідею К. Волтц розвиває у праці "Теорія міжнародної політики", де на перше місце ставить проблему дослідження структури міжнародної системи, яка розкриває співвідношення сил держав та способу взаємодій між ними. Взаємодіючи, держави мінімально прагнуть до самозбереження, максимально — до переважання, а результатом їх нескоординованої діяльності стає виникнення міжнародної системи, яка формується завдяки сталим політичним взаємодіям між урядами держав та трансформується завдяки змінам у розподілі їхніх силових можливостей. Міжнародна система поєднує в собі дві діаметрально протилежні якості: анархічність та досить жорстку структурну обумовленість політики держав. Постійна схильність системи до війни є залежною змінною (від політики держав), але вона стає реальністю лише в умовах певного укладу сил наймогутніших держав (полярності), який К. Волтц визначає як незалежну змінну.

Він виокремлює три типи полярності міжнародних систем: *біполярний, мультиполярний та уніполярний*. Позиція держав у ієрархії міжнародних систем символізує акумульований ними силовий потенціал, яким вони можуть оперувати та який зобов'язує їх до певної поведінки, а також визначає функції, здійснювані державою у міжнародному середовищі.

"Принциповим внеском засновника неореалізму К. Волтца в теорію міжнародних відносин стало формування теорії міжнародної політики як системної, тобто сформованої у своїх основних рисах не стільки конкретними діями держав, скільки самим принципом відсутності в міжнародних відносинах організуючого начала (принцип міжнародної анархії)... В умовах міжнародної анархії... основна роль належить матеріально-силовим факторам, або полярності, а не тому, як організується здійснення зовнішньополітичного курсу держави"¹

Величезний внесок у розвиток теорії неореалізму зробив Р. Гилпін, який у праці "Війна і зміни у світовій політиці" ("War and Change in World Politics") виклав три найважливіші постулати неореалізму:

1. Держави залишаються найважливішим суб'єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (міжнародні організації і ТНК).

2. Держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв'язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні.

3. У результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, що складаються з трьох фаз: "експансія — гегемонія — занепад". У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається.

Р. Гілпін вважає, що стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.

1. Система є сталою тоді, коли держави задоволені своїм статусом та не бачать користі в її змінах.

2. Держави прагнуть змінити систему тоді, коли сподіваються, що вигода, отримана від цього, буде більшою від можливих втрат.

3. Зміни в системі здійснюються за допомогою різних способів, наприклад, шляхом територіальної експансії чи економічного узалежнення.

4. Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого status-quo.

5. Система трансформується, якщо держави не здатні втримати її рівновагу, внаслідок чого створюється новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Теоретична концепція Р. Гілпіна є одним із найсуттєвіших досягнень неореалізму, оскільки він "сконструював широкий інструментарій дослідження, що дало змогу виходити поза чисту констатацію.

Неореалісти формулюють дві принципи для розуміння міжнародних відносин тези:

1) у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;

2) держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

У 1980-х роках у теорії міжнародних відносин розпочались т. зв. інтерпарадигматичні дебати¹, в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм, причому ці дві теорії сьогодні залишаються найвпливовішими парадигмами.

Неолібералізм як окрему теорію, не варто просто виводити з ідеалізму Е. Канта та Х. Гроція чи поглядів класичних концепцій ідеалістів 20—30-х років ХХ ст., досить важливими його джерелами були також економічні теорії ХVІІІ—ХІХ ст., особливо А. Сміта та Д. Рікардо, а також представників сучасної філософії політики: Ю. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та Б. Барбера. Неолібералізм, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства.

Програмою для плюралістів стала праця Дж. Ная та Р. Кохена "Транснаціональні відносини і світова політика" ("Transnational Relations and World Politics").

Дж. Най та Р. Кохен визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії, що відбувається поза межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії. Вони відповідають сферам:

- 1) інформації, де переміщуються повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини;
- 2) транспорту, який переміщує матеріальні об'єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари;
- 3) фінансів, тобто переміщення грошей і кредитів;
- 4) туристики, де переміщуються люди.

У всіх зазначених сферах роль держави може полягати у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Але у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Дж. Най та Р. Кохен визначають також п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики. Це:

1. Зміна відносин між державами під впливом інтересів недержавних акторів.

2. Міжнародний плюралізм, тобто взаємодія національних інтересів у транснаціональних структурах, у яких беруть участь транснаціональні учасники, щоб координувати свою діяльність.

3. Розвиток механізмів стримування через залежність і взаємозалежність держав.

4. Збільшення, за допомогою діяльності недержавних організацій, можливостей впливу урядів одних держав на політику інших.

5. Виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику.

Цей вплив призводить до того, що "держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли будь-які держави створюють нові інструменти впливу на інші держави.

Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв'язання навіть тоді, коли певні суперечності між державами і виникають.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. Фукуяма, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення "холодної війни" демократична орієнтація держав стала визначальною змінною формування міжнародних відносин. Він наголошує, що "Найважливішою зміною подій останньої чверті сторіччя (XX. — Прим, авт.) було відкриття неймовірної слабкості... з вигляду найсильніших у світі диктатур, чи вони є військово-авторитарні чи комуністично тоталітарні... і хоч вони не завжди поступалися стабільним ліберальним демократіям, усе ж ліберальна демократія залишається єдиним логічно послідовним політичним стремлінням, і вона оволодіває різними регіонами і культурами у всьому світі"¹. На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- і внутрішньополітичних інтересів сучасних держав. (Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. — С. 11.)

Ще одна інтерпретація неолібералізму, тісно пов'язана з ідеями Ф. Фукуяма, названа теорією глобального управління. Вона являє собою концепцію, яка, з одного боку, є своєрідним продовженням ідей світового (міжнародного)

суспільства, але з іншого — неоідеалістичною теорією "світового уряду", чи т. зв. глобального управління. Її візія міжнародних відносин об'єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний міжнародний порядок має мати в своїй основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність якої відбуватиметься поза системою національних держав. (Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. С. 305.)

Американські дослідники Г. Кларк та Л. Б. Сон у праці "Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани" ("World Peace Through World Law. Two Alternative Plans") висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати "світовий уряд", створений на основі реформованої ООН, що діятиме на базі зміненого та детально розробленого Статуту, який відіграватиме роль світової конституції. Їхній план розрахований на підтримку багатьох держав, особливо 12 найбільших за чисельністю населення, та впровадження в життя з урахуванням того, що "держави, які не ратифікували змінений Статут (ООН. — Прим, авт.), мають, однак, підпорядкуватися заборонам та зобов'язанням плану із роззброєння"

Теорія неолібералізму логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не була механістичним повторенням теорій минулого. Її радше доцільно трактувати як спробу створення нової експланаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні неолібералізму принципову роль відіграли так звані нові факти міжнародного життя, до яких апелювали представники цієї теорії. Йдеться, насамперед, про:

— процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин невпинно зменшується;

— зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої половини ХХ ст., призводить до економізації зовнішньої політики держави;

— крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Латинській Америці й істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія;

— зростання ролі міжнародних організацій, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

Загалом неореалісти досить скептично поставилися до цих аргументів, оскільки, на їхню думку, вони принципово нічого не змінюють у міжнародних відносинах. Полеміка між представниками неореалізму та неолібералізму, що розпочалась на початку 1980-х років, стала, за твердженням багатьох учених, найважливішою за весь час існування теорії міжнародних відносин. Вона стосується низки питань розуміння міжнародних відносин, стосовно яких представники цих двох домінуючих наукових теорій мають принципово протилежні позиції:

1. Проблема оцінки наслідків анархічності міжнародних відносин в інтерпретації неореалістів зводиться до твердження про жорсткість структурних обмежень середовища, пов'язаних із полярністю, що визначає політику держав, а теорія неолібералізму ці обмеження сприймає як тимчасові "бар'єри", що долаються за рахунок зростаючого співробітництва.

2. Теорія неореалізму залишається естатичною, наполягаючи на визначальній ролі держави в міжнародній системі, тоді як теорія неолібералізму (й особливо плюралізму) спирається на транснаціоналізм.

3. У теорії неореалізму постулативно визнається пріоритет національно-державних інтересів, які полягають у гарантуванні безпеки, стабільності розвитку та зростанні впливу в структурі міжнародної системи. Теорія неолібералізму трактує державу як політичну організацію, діяльність якої спрямована на сприяння реалізації інтересів субнаціональних акторів, а самі інтереси зводять до прагнення економічного процвітання.

4. Для неореалістів характерна інтерпретація стану конфлікту як ситуативного прояву співвідношення сил провідних акторів у міжнародній системі, тоді як неолібералісти вважають його анахронізмом, що залишається в минулому, завдяки зростаючому міжнародному співробітництву (насамперед, економічному), плюралізму акторів та поширенню демократії.

5. Представники теорії неореалізму розглядають міжнародне співробітництво як несталий вияв спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу вигоди, отриманої від нього. Тобто якщо в процесі співробітництва одна зі сторін починає отримувати більшу вигоду, інша прагнути відновлення балансу або припинить свою участь у ньому.

Неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

6. В обох теоріях значне місце посідає проблема міжнародних режимів, але неореалісти сприймають їх як загальне прагнення держав упорядкувати та

регламентувати відносини між собою, а неолібералісти надають їм конструктивного значення, вважаючи засобом регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів.

Неолібералізм і неореалізм принципово відрізняються між собою лише оцінкою ймовірності тісного міжнародного співробітництва між державами у глобальному вимірі та трактуванням дилеми суб'єктності. Власне ці теорії, незважаючи на гостру полеміку між їх представниками, можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

Тема 6. Системні теорії модернізму.

Мета: Розглянути теорії біхевіоризму (модернізму) та «біхевіористична революція» і принципи модернізму. Проаналізувати системні теорії міжнародних відносин, теорії зв'язку, факторні теорії (теорії поля). чинники, які детермінують політичну поведінку громадян, зокрема дію політичних і моральних принципів і норм. Розкрити зміст конформізму та нонконформізму в поведінці населення держави. Охарактеризувати особливості кризи міжнародних відносин: раціоналізму і рефлексіонізму та фундаментальні ідеї постмодернізму (за Дж. Васкесом).

Питання для обговорення

1. «Біхевіористична революція» та принципи модернізму.
2. Системні теорії міжнародних відносин.
3. Теорії зв'язку (linkage theories).
4. Факторні теорії (теорії поля).
5. Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм.
6. Політичні традиції як регулятори політичного життя.

Література: 1; 2; 7; 10; 14; 15; 18; 19; 23; 274 30; 32; 33; 34; 35; 58; 70; 105; 116.

Біхевіористична революція" та принципи модернізму

Біхевіоризм народився наприкінці XIX — на початку XX ст. як напрям американської психології, що наголошував на необхідності вивчення особи через фіксацію конкретних рефлексій людини на певні специфічні зовнішні подразнення. У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40—50-х роках XX ст., коли здійснюються перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтуються на емпіричності сприйняття реальності. Власне з біхевіоризму у психології запозичена ідея про необхідність вивчати конкретні прояви діяльності учасників міжнародних відносин на основі емпіризму, який полягає у прагненні визначити чіткі кількісні параметри явищ та процесів, пов'язаних з ними. Ці погляди призвели до т. зв. біхевіористичної революції, що стала початком "Великої дебати" і поділу теорії міжнародних відносин на дві школи

— класичну та модерністську і розмежування двох стилів теоретизування

— гуманістичного та техніцистичного.

Класицизм поєднував у собі теорії ідеалізму та реалізму, які за висловом Х. Булла, "впливали з філософії, історії та права й були пов'язані з вірою їх авторів у доречність використання здорового глузду"¹.

Теорії біхевіоризму спрямовувались на пошук об'єктивних закономірностей міжнародних відносин, уникаючи апіорних тверджень про патологічність людської натури, злу чи добру волю політиків, містичність їх мислення,

еталонність міжнародних відносин тощо. Їх основою мали бути визначення факту та його точна інтерпретація, позбавлена суб'єктивних і необґрунтованих оцінок. А. Рапопорт вважав, що лише завдяки такому підходові наука може мати прикладне значення, оскільки "є можливість розвивати теорії війни і миру, конфлікту та розв'язання конфліктів.

Надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії біхевіоризму зробив Д. Істон, який сформулював його вихідні методологічні постулати. Він намагався створити аналітичний каркас політичної системи, послуговуючись яким можна було б проводити емпіричні дослідження. Керуючись гіпотезою про те, що держави є відносно автономними системами, що взаємодіють між собою через входи і виходи, Д. Істон формалізував їх взаємодії так: рішення > вихід > вхід > рішення. Будь-яка дія однієї держави стосовно іншої сприймається владними структурами останньої, ідентифікується та стає основою для реакції. Методологічні постулати теорії міжнародних відносин зведені ним до семи тверджень:

1. Закономірний характер міжнародних явищ та процесів виявляється у повторюваності поведінки держав за певних ситуацій. Ці закономірності, узагальнені у теоріях, мають експланаційне та прогностичне значення.

2. Емпіричність верифікації узагальнень.

3. Строгість методів дослідження, які мають застосовуватись коректно та ґрунтуватись на чіткості й перевіреності фактів, що стосуються об'єкта дослідження.

4. Точність дослідження має будуватись на максимально можливому використанні числових показників.

5. Відмінність морально-етичних оцінок від емпірично обґрунтованих результатів досліджень. Ідеться про те, що реальність міжнародних відносин не завжди відповідає моральним цінностям дослідника. Але у будь-якому випадку не варто видавати бажане за дійсне, оскільки науковий підхід завжди ґрунтується на вивченні реальності такою, якою вона є.

6. Наукове дослідження поведінки держав передують політичній практиці, оскільки наука, яка претендує на об'єктивність, не може бути заангажованою.

7. Теорія і прикладні дослідження у сфері політичної науки тісно пов'язані з комплексом соціальних наук у питаннях як взаємодії щодо проведення досліджень, так і взаємних запозичень та обміну науковими результатами.

Теоретична новизна біхевіоризму зводиться до намагання застосувати у дослідженнях такі принципи:

1. Емпіризм який полягає у дослідженні міжнародних відносин шляхом точного з'ясування фактів, зокрема, за допомогою кількісних параметрів. На думку Ч. Германа, кількісній параметризації підлягають: способи голосування у міжнародних організаціях, вербальні заяви політичних лідерів, чинники, які визначають поведінку держав, рішення у зовнішній політиці та окремі факти міжнародного життя.

2. Індуктивність, що полягає в організації дослідження шляхом виведення висновків унаслідок узагальнення та систематизації емпірично виявлених фактів. Дослідження має включати висунення чітко сформульованих гіпотез, пошук залежних, незалежних і таких, що чинять вплив, змінних ситуації, формулювання висновків, пошук і верифікацію аргументів.

3. Об'єктивізм, тобто сприйняття явищ і процесів міжнародних відносин, що не залежать від людської волі чи прагнень, а випливають із реальності стосунків між людьми у процесі життєдіяльності. Ця традиція започаткована поглядами давньогрецького філософа Сократа, який стверджував, що війну не доцільно сприймати як добро чи зло, але до неї варто ставитись як до суспільного явища, яке потрібно пізнати та зрозуміти. Видатний італійський мислитель епохи Відродження Дж. Віко у праці "Основи науки про спільну природу націй" стверджував, що історичні закони мають провіденційний характер і не збігаються з волею монархів та інших історичних осіб.

4. Системність, що полягає у розумінні міжнародних відносин як сукупності зв'язків між учасниками міжнародних відносин, котра створює між ними ситуацію взаємозалежності та взаємозв'язку.

Усі теорії біхевіоризму, залежно від вихідної гіпотези, можна поділити на три групи: *системні теорії*, *теорії зв'язку (linkage theories)* і *факторні теорії ("теорії поля")*

Системні теорії міжнародних відносин

Основоположником загальної теорії систем вважають американського вченого австрійського походження Л. фон Берта-ланфі. Наприкінці 40-х років ХХ ст. він дійшов висновку, що, незалежно від різновиду та природи елементів, для всіх систем характерні одні й ті ж закони функціонування і розвитку. Тобто ці закони ізоморфічні, а їхня дія однакова, незалежно від того, в якій системі вони діють: природній чи соціальній. Висунення цієї гіпотези дало йому підстави стверджувати, що для дослідження соціальних явищ і процесів цілком можна послуговуватись методологією та формальним апаратом, запозиченим із точних наук.

Автором найбільш відомої класифікації міжнародних систем, серед опрацьованих представниками теорії біхевіоризму, є американський учений М. Каплан, який, подібно до неореалістів, висунув ідею про відповідність типів міжнародних систем глобальному розподілові сил, тобто їхній "полюсності". У його концепції відносини в системі визначаються кількістю полюсів і співвідношенням між ними, відносинами між полюсами та нейтральними державами й універсальними акторами. У пізніших працях він звернув увагу на такий чинник формування міжнародних відносин, як володіння державами ядерною зброєю.

М. Каплан визначає п'ять змінних систем: фундаментальні принципи системи, принципи її трансформації, змінні класифікації учасників, змінні їх можливостей та змінні інформації.

1. Фундаментальні принципи системи є правилами її існування, що визначають функції учасників міжнародних відносин і які варто сприймати як узагальнення їхньої характеристичної поведінки¹, визначеної структурними можливостями та обмеженнями, що склалися у ній.

2. Принципи трансформації системи є правилами її динаміки, тобто сталими особливостями змін, завдяки яким вона видозмінюється.

3. Змінні класифікації учасників міжнародних відносин пов'язані зі структурними рисами, які модифікують їхню поведінку. Тобто йдеться про внутрішні особливості учасників, які М. Каплан, подібно до К. Волтца, вважає, що всі держави світу дотримуються подібних цілей у зовнішній політиці, але реалізують їх лише у сприятливих умовах міжнародного середовища можуть впливати на їхню діяльність у межах міжнародної системи.

4. Змінні можливостей учасників визначають фізичні параметри, які дають змогу певному учасникові виконувати ті чи інші функції. Йдеться про такі традиційно підкреслювані параметри могутності держави, як площа території, чисельність населення, рівень розвитку промисловості, а також боєздатність її збройних сил, справність транспорту та системи комунікації, схильність до застосування сили, здатність отримувати допомогу від інших учасників тощо.

5. Змінні інформації включають знання учасника про засоби, якими він може послуговуватись, намагаючись досягнути визначених цілей, та можливу реакцію і засоби інших учасників.

Початково М. Каплан визначив шість типів міжнародних систем, які вважав основними, а пізніше додав ще чотири (змішані). Тобто його типологія містить десять моделей міжнародних систем:

1. Система рівноваги сил характеризується відсутністю загальної конфронтації, допускаючи ймовірність конфліктів маргінального значення. У ній визначається певна кількість "полюсів", оптимальним їх числом вважається п'ять, що за будь-яких умов не допускає можливості домінування одного з них. М. Каплан вважає, що "індивідуальні дії національних акторів доповнюють одна одну, і так реалізуються найважливіші правила системи, що описують поведінку акторів. За своїм характером вони універсальні"¹. Система рівноваги сил характеризується такими правилами, яких дотримуються "полюси". Вони завжди:

—діють з метою розширення власних можливостей, надаючи перевагу дипломатичним засобам перед військовими;

—схильні застосувати воєнну силу, ніж утратити змогу розширити свої можливості;

—схильні припинити воєнні дії, ніж повністю знищити одну з провідних держав;

—діють проти будь-якої коаліції чи однієї держави, які намагаються домінувати в системі;

—діють проти держав, які підтримують наднаціональні принципи організації у системі;

— дають змогу відновити статус переможеним та обмеженим у своїх можливостях провідним державам.

2. Вільна біполярна система існує тоді, коли виникають два конфронтуючі блоки, але між ними опиняється група учасників міжнародних відносин, які залишаються нейтральними. Посередником у відносинах між блоками є універсальний учасник (наприклад, ООН). Визначальну роль у системі відіграють блоки, які складаються з національних держав, очолюваних однією з глобальних наддержав ("полюсів"). Система функціонує на основі правил взаємовідносин між блоками:

—блоки намагаються збільшити свої релятивні можливості;

— не наважуються на пряме зіткнення між собою, вважаючи ризик занадто великим;

— схильні воювати, щоб не допустити домінації протилежного блоку;

— кожен блок намагається підпорядкувати собі універсального учасника міжнародних відносин і через нього — протилежний блок;

—прагнуть збільшити кількість своїх учасників (тобто держав-сателітів), але толерантно сприймають позаблоковість (за певних обставин).

Нейтральні та універсальні учасники міжнародних відносин у такій системі, мають подібні прагнення, а у своїй політиці намагаються:

— дотримуватись нейтралітету щодо обох блоків;

— підтримувати один одного, виразно демонструючи критичну позицію щодо обох блоків;

—сприяти зменшенню небезпеки глобальної війни та напруженості у стосунках між блоками.

3.Гнучка біполярна система характеризується тими ж особливостями та правилами, що й попередня, але блоки-противники, порівняно з нейтральними учасниками, досить слабкі й не можуть виявляти прагнення до їх поглинання.

4.Біполярна система розрядки виникає за умови, що "полюси" та очолювані ними блоки відмовляються від конфронтації на користь співпраці та мирного співіснування.

5.Біполярна система нестабільних блоків створюється тоді, коли "полюси" недостатньо сильні, щоб постійно утримувати у своїй сфері впливу інших учасників. Вона характеризується чергуванням конфронтації та мирного співіснування.

6. Жорстка біполярна система існує, якщо є надмогутні "полюси", жорстка ієрархія у межах блоків, слабкі і навіть відсутні нейтральні учасники. Вона характеризується постійною конфронтативністю та граничною напруженістю у відносинах між полюсами й вірогідністю вибуху війни.

7. Універсальна система не має у своїй структурі яскраво виражених "полюсів" та об'єднує всіх учасників міжнародних відносин навколо глобальної, міжнародної інституції з універсальними цілями діяльності (наприклад, ООН).

8.Ієрархічна система виникає тоді, коли найсильніший учасник міжнародних відносин ("полюс") встановлює домінацію над іншими учасниками, підпорядковуючи їх меті своєї діяльності.

9.Система повної проліферації (одностороннього вето) є проявом такого співвідношення сил між державами, коли одна з них, володіючи атомною зброєю, може "шантажувати" всіх учасників і призвести до загального хаосу та втрати всіма учасниками почуття безпеки.

10. Система неповної проліферації така ж, як і попередня, однак із тією відмінністю, що атомною зброєю володіє 15—20 держав, що може призвести до ситуації, коли вона виконує функцію залякування потенційного агресора. В умовах неповної проліферації володіння атомною зброєю означає незалежність у системі, але спричиняє недовіру у стосунках учасників.

На відміну від традиціоналістів, М. Каплан ігнорує посилання на історичні прецеденти, оскільки вважає їх надто хаотичними і непереконливими для теоретичних узагальнень.

На його думку, аналіз можливих типів міжнародних систем дає змогу зрозуміти закономірності трансформування системи одного типу в інший. М. Каплан зауважив, що лише перші два типи систем реально існували в історії, а всі інші — ніколи не виникали. На його думку, "аналіз систем, які не мали історичних прообразів, має певну цінність. По-перше, моделі міжнародних систем, що існували в історії, дадуть змогу зі значною ймовірністю передбачити можливість виникнення (за певних умов) нових видів міжнародних систем. Тому характеристики міжнародних систем, які не мали аналогу в історії, створюються на основі моделей існуючих систем. По-друге, бажано прогнозувати поведінку таких міжнародних систем, якщо вони виникнуть"¹.

На думку О. Янга, реальні міжнародні відносини можна зобразити у вигляді "моделі розривів", побудованої на тому, що складовими глобальної системи є специфічні регіональні підсистеми, між якими існує подібність, але немає тотожності. У його інтерпретації "модель розривів займається, насамперед підсистемами, а не індивідуальними акторами; вона враховує відмінності між регіональними та глобальними конфліктними осями"¹.

О. Янг висуває п'ять принципових міркувань щодо міжнародної системи:

- 1) у ній існують окремі держави, що характеризуються глобальним впливом та проблеми планетарного значення, які стосуються всієї системи;
- 2) у міжнародній системі існують автономні підсистеми, провідні держави в яких та баланс сил (у кожній з них) істотно відрізняються;
- 3) автономні підсистеми мають регіональний характер;
- 4) регіональні підсистеми не є повністю ізольованими, оскільки вони — складова частина глобальної міжнародної системи;
- 5) глобальна міжнародна система є складним поєднанням глобальних та регіональних підсистем, що характеризується мінливістю та різноманіттям структурних форм.

Підкреслюючи складну внутрішню структуру глобальної міжнародної системи, О. Янг намагався уникнути спрощеного розуміння міжнародного середовища, яке було неминучим наслідком капланівської формалізації та генералізації реальності.

На початку 60-х років ХХ ст. Дж. Моделскі формулює теорію т. зв. цивілізаційних систем, яка започаткувала новий напрям у дослідженні міжнародних систем.

Дж. Моделскі виокремлював типи цивілізаційних систем, застосовуючи низку соціологічних критеріїв: можливість швидкої мобілізації ресурсів держави, особливість функціонування.

У концепції Дж. Моделскі цивілізаційні системи є найважливішими складовими елементами глобальної міжнародної системи влади та джерела її солідарності, спосіб функціонування економіки, характер суспільної культури. Він виділив два типи систем: *Аграрію та Індустрію*.

Аграрія об'єднує менш розвинені країни, де можливість мобілізації ресурсів досить обмежена, влада спирається на панування однієї особи або певної еліти, солідарність влади олігархічна, спосіб функціонування економіки екстенсивний, а культура має елітарний характер.

Індустрія об'єднує розвинені країни, які, навпаки, мають змогу легко й швидко мобілізувати ресурси, влада в них ґрунтується на пануванні багатьох еліт, очолюваних великими власниками та бізнесменами, основою суспільної системи і влади є освіта і здібності, економіка розвивається інтенсивно, культура має загальнодоступний масовий характер.

Модель міжнародної системи Дж. Моделскі критично опрацював та розвинув у своїх працях Ф. Ріггс. Він стверджував, що існують міжнародні системи, які мають риси як аграрних, так й індустріальних цивілізацій. Опираючись на застосування структурно-функціонального аналізу та на аналогію з фізичним процесом проходження світла крізь призму, він окреслив три типи міжнародних систем:

- 1) монохроматична система об'єднує суспільства, в яких різноманітні суспільні функції виконує одна структура, що загалом відповідає Аграрії;
- 2) рефракційна система, тобто така, в якій кожній суспільній функції відповідає окрема структура, що співвідноситься з Індустрією;
- 3) призматична система є чимось середнім між двома попередніми, позаяк ґрунтується на такому розподілі функцій, що передбачає їх ранжування та паралельну співдію двох принципів функціонування систем. Тобто існують

рівні, на яких окремі суспільні функції виконують різні структури, але поряд із ними на інших рівнях суспільні функції монополізовані певною структурою. На думку Ф. Рігса, така конструкція суспільної системи характерна для більшості країн світу.

Норвезький учений Й. Гальтунг¹ окреслив два типи міжнародних систем, спираючись на критерій їх розміщення щодо центрів найважливіших глобальних процесів у сферах: політики, економіки, культури та інформації. Світ, на його думку, поділений на центральні та периферійні міжнародні системи, а міжнародні відносини визначаються специфікою взаємовідносин між ними:

1) **центральні системи** об'єднують високорозвинені держави, які є найбагатшими та найсильнішими й відіграють провідну роль у міжнародних відносинах. Вони пов'язані між собою розгалуженими взаємозв'язками, формалізованими у структурах міжнародних організацій. Ці держави та їх угруповання ініціюють і контролюють глобальні процеси, й власне тому їх варто визначати як центри глобального домінування;

2) **периферійні системи** включають держави, які є слабо розвиненими та пасивними у політичній сфері. Вони повністю чи частково залежні від центрів глобального домінування, оскільки є об'єктом тих світових процесів, які не в змозі контролювати.

На думку Й. Гальтунга, центральні та периферійні системи можна виокремити емпірично, за низкою показників, що характеризують рівень розвитку країн і свідчать про їхній ранг у світовій ієрархії.

Характерною ознакою сучасних міжнародних відносин є домінування центральних систем над периферійними, яке виявляється у формі прямого, а найчастіше, прихованого імперіалізму

1 Теорію Й. Гальтунга традиційно відносять до неомарксизму (глобалізму), але автори не поділяють такої оцінки, оскільки його понятійно-категорійний апарат та сам зміст поглядів ближчий до системної теорії біхевіоризму, а структурна теорія агресії — до неореалізму та неоколоніалізму. Із цієї тези Й. Гальтунг робить три найважливіші висновки:

1) між центральними та периферійними системами існує очевидний конфлікт інтересів, оскільки перші прагнуть зберегти домінування, а другі — незалежитись від їхнього впливу;

2) можливість створення коаліцій периферійних держав та війни між двома системами залежить від єдності держав центральної системи;

3) імовірність конфлікту інтересів значно вища у центральних системах, ніж у периферійних.

Останній висновок Й. Гальтунга випливає із твердження про те, що експлуатація державами центральних систем периферійних країн відбувається нерівномірно та несолідарно.

Системні теорії біхевіоризму, незважаючи на обґрунтовану критику, пов'язану з їхньою абстрактністю та дедуктивністю, можна тлумачити як значний крок уперед, що символізував значний розвиток теорії міжнародних відносин. Він виявився у формулюванні великої кількості надзвичайно цікавих теоретичних концепцій, що намагались знайти підхід до пояснення явищ та процесів міжнародного життя. Розвиток загальних теорій міжнародних систем паралельно призвів до виникнення низки вузких напрямів дослідження їх окремих елементів чи ситуацій. Теорії стабільності, оточення систем, внутрішніх взаємозв'язків між елементами систем та інші наукові напрями конкретизували загальні теорії систем. У цій проблематиці широко відомим науковим доробком є праці К. Дойча, Р. Розекранца, Дж. Зінгера, Х. і М. Спрутів, Б. Броді та ін.

Теорії зв'язку (linkage theories)

Теорії зв'язку логічно впливали зі загальної теорії систем, яку їхні автори критично аналізували, водночас намагаючись розвивати в напрямку конкретизації дослідження у міжнародній системі взаємодій, що виникають. Прихильники теорії зв'язку формалізували такі стосунки, використовуючи поняття "мікросистема" та "макросистема".

Найбільш стисло і чітко, модель таких співвідношень сформулював С. Розен, який стверджував, що взаємодія двох держав у межах міжнародної системи полягає у балансі між здатністю однієї з них завдати шкоди іншій та здатністю другої витримати натиск, пов'язаний з діями першої. Держава, що є об'єктом тиску, з огляду на свої можливості, може:

— підпорядковуватись тискові, змінюючи свою політику та внутрішні суспільні структури, тобто узалежнюватись від суб'єкта дій;

— пасивно витримувати натиск;

— активно застосовувати контрзаходи проти суб'єкта, який чинить тиск, підпорядковувати його своїй політиці та змінювати макросистему у власних інтересах.

Концепцію С. Розена, яка стала основою для всіх теорій цього напрямку, дещо пізніше розвинув і доопрацював К. Холсті. Моделюючи стосунки між

державами А і В, він з'ясував, що ефективність тиску А на В залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників, до яких належать:

— рівень економічної залежності держави В від держави А;

— можливість застосувати адекватні контрзаходи державою В у відповідь на тиск держави А;

— імовірність отримати різнопланову допомогу державою В від третіх держав;

— прагнення держави В до опору, що впливає зі стійкості її внутрішніх суспільних систем — політичної, економічної та соціальної;

— прагнення політичних еліт і населення підпорядковуватись впливу держави А;

— заангажованість обох держав у процес реалізації власних цілей та їх готовність до жертв і затрат на свої дії конфронтаційного характеру.

Теорія "пенетрації" (тобто проникнення), яку запропонував В. Хандрієдер, випливає із твердження про взаємну пенетрацію суспільних систем держав у міжнародній системі. Він вважав, що в реальних міжнародних відносинах відсутні односторонньо спрямовані зв'язки. Тому схеми, в яких моделюється одностороння залежність, є занадто спрощеними. Залежність завжди має двосторонній характер, а тому мова може йти лише про її асиметрію.

В сучасних умовах очевидний істотний вплив міжнародного середовища на формування внутрішньої політики держави, в якій враховуються три групи чинників:

1) переважно внутрішні проблеми, які реалізуються з використанням зовнішньополітичних засобів;

2) зовнішні проблеми, що змушують політичне керівництво держав світу до певних дій у сфері внутрішньої політики;

3) обидві групи чинників, що взаємно впливають на процес прийняття політичних рішень.

У цьому контексті висновок В. Хандрієдера полягає у визначенні простої та очевидної закономірності про те, що вплив міжнародного середовища на окрему державу тим сильніший, чим вона слабша, і навпаки, чим вона сильніша, тим він слабший.

Теорії зв'язку, спрямовані на дослідження надзвичайно важливих проблем співвідношення міжнародних і внутрішніх систем держав, можна оцінити як

надзвичайно перспективні, оскільки їх можна застосовувати як для глибшого, порівняно зі загальною теорією, дослідження глобальної системи, так і для вивчення проблем національної безпеки.

Факторні теорії ("теорії поля")

Факторні теорії, або інакше "теорії поля", формулювались упродовж 50—60-х років ХХ ст., коли багато вчених звертали увагу на проблеми дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, що прямо чи опосередковано впливають на міжнародні відносини. Важливою особливістю теорій, які стосувались дослідження цієї проблематики, стала формалізація міжнародного середовища до певної площини (поля), де розташовані учасники і здійснюються відносини між ними.

Найбільш опрацьованою та оригінальною серед цих теорій була модель, запропонована К. Райтом. Вона побудована на припущенні, що будь-яка подія у міжнародних відносинах є змінною стану його поля. Він розумів поле міжнародних відносин як систему змінних багатьох параметрів, визначену в реальному часі та просторі, або аналітичну. Визначниками поля він називав властивості суб'єктів (елементів), зв'язки між ними та їх дії. Поле у концепції К. Райта є абстрагованою моделлю реальності, яку можна розглядати у двох площинах: географічній та аналітичній:

- 1) Географічне поле міжнародних відносин є реальним простором, у якому існують явища та відбуваються процеси, змінні у часі;
- 2) Аналітичне поле, на відміну від географічного, є простором, який містить суб'єктивні елементи: оцінки ситуації, думки, ідеї, концепції, доктрини тощо.

К. Райт виділяє такі осі можливостей, які визначають об'єктивні чинники спроможності суб'єкта міжнародних відносин:

1. Вісь суспільної енергії, яку він розуміє як вісь економічного прогресу, де значення змінних перебуває між "екстремумами": від бездіяльності до енергійності.
2. Вісь суспільної еластичності, або децентралізації: від моноцентричності до поліцентричності у політичній та інших суспільних сферах.
3. Вісь співпраці пов'язана з прагненням до міжнародної співпраці: від ізоляції (автаркії) до активної співпраці.
4. Вісь сили (могутності): від слабкості до надмогутності.
5. Вісь сировинних та інших засобів: від їх відсутності (дефіциту) до достатності.

6. Вісь технологічного прогресу: від технологічної примітивності до досконалості.

Осі вартостей є шкалами, у яких визначаються суб'єктивні чинники, що лімітують дієздатність у міжнародному середовищі. Серед них визначені:

1. Вісь оцінки реальності: від суб'єктивної оцінки власних можливостей і міжнародного середовища до об'єктивної оцінки.

2. Вісь конкретності мислення: від сприйняття реальності дедуктивним шляхом (через абстрактні концепції) до сприйняття індуктивним шляхом (через усвідомлений досвід).

3. Вісь цілей діяльності: від прагнення зрозуміти реальність до активної її зміни.

4. Вісь самоідентифікації: від замкнутості, підозрливості й де-фенсивності до толерантності та експансивності.

5. Вісь інтерпретації інтересів: від егоїзму до альтруїзму. Перше значення екстремуму розглядається як урахування лише власних інтересів, а друге — як інтересів інших учасників міжнародних відносин.

6. Вісь ставлення до світу: від негативного (ворожого) до позитивного.

Виходячи з визначення таких осей, К. Райт стверджував, що будь-яку зміну міжнародних відносин можна пояснювати змінами аналітичного поля, співдією між змінними можливостей і вартостей та взаємозв'язком між географічним і аналітичним полями. Усі змінні відображають комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають зміни у міжнародному середовищі.

Основне призначення теорії К. Райта полягало у спробі емпіричного моделювання процесів у міжнародних відносинах, а це зумовило значно виразніший її методологічний ефект, ніж екс-пост-фактумну вартість.

Концепцію К. Райта творчо опрацював Р. Руммель. Він розвинув її у прикладну площину та звів до аксіом, у яких поєднав теорію поля і теорію міжнародного статусу. Його теоретична концепція викладена у шести аксіомах, три з яких стосуються поля міжнародних відносин, а три — статусу держав.

Теорія поля зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є полем, що складається з атрибутів та співдій усіх держав і їхніх зв'язків, визначених у часі.

2. Поле охоплює простори атрибутів держав та їхньої поведінки.

3. Простір атрибутів держав є сукупністю суспільних сил, що визначають міжнародні відносини у просторі дії", та їх поведінки.

Теорія статусу зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є суспільною системою, для якої властива стратифікація за статусом, що визначається як зрівноважений (рівномірно високий рівень) і невідношений (нерівномірно високий рівень).

2. Деякі прояви поведінки держав лінійно залежать від їхнього статусу.

3. Статус прямо пов'язаний з поведінкою учасників міжнародних відносин, що означає прагнення до status-quo зрівноважених учасників, і навпаки, до його змін і конфліктів — невідношених.

Теорія Р. Руммеля, завдяки своєму прикладному характерові, зумовила значний інтерес і операційно використовувалася в емпіричних дослідженнях проблеми "вимірності" держав.

Н. Гледіч запропонував дещо інший підхід, пов'язаний з рангами держав та їхнім впливом на білатеральні відносини.

Його теоретична концепція звелася до визначення трьох найважливіших, на його думку, закономірностей міжнародних відносин:

1) що вищий сумарний ранг обох держав у міжнародній системі, то вищий ступінь співдій між ними;

2) що більша подібність рангів двох держав, то вищий ступінь позитивних співдій між ними;

3) що подібніший профіль рангів, то позитивніші між ними співдії.

Н. Гледіч вважає, що взаємозв'язок атрибутів держав з їхньою поведінкою в міжнародних відносинах можна досліджувати емпірично та встановлювати точні регулярні співвідношення. Умовою для такого дослідження є створення методології прецизійного визначення рангів держав у ієрархії міжнародних систем.

Біхевіористичні теорії поля стали важливим етапом розвитку теорії міжнародних відносин, який позначився низкою оригінальних ідей, що суттєво різнились від класичних — своєю складністю, науковістю та високим рівнем абстракції. Вони стали значним кроком у розробці емпіричної методології дослідження міжнародних відносин, оскільки К. Райт та його послідовники впритул підійшли до створення моделей, завдяки яким можна моделювати реальність та прогнозувати її майбутні стани.

Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм

Критики "біхевіористичної революції" постійно звинувачували її прихильників у тому, що вони не реалізували у своїх концепціях її основні цілі, тобто не спромоглися створити повністю емпіричних теорій, висновки яких мали б індуктивний характер. Один з них, Х. Булл, підкреслював: "Якщо судити про цей підхід за критеріями логічної чіткості та наукової точності, то можна стверджувати, що його якість досить висока.

"Біхевіористична революція" не змогла реалізувати свої завдання через значну складність проблеми пошуку емпіричних параметрів досліджуваних явищ міжнародного життя. З'ясувалося, що досить важко кількісно виміряти цілу низку надзвичайно важливих ситуативних змінних, таких як: зміст інтересів, цілей і прагнень учасників міжнародних відносин, сила дії та взаємодії між ними, характер впливу суб'єктивних чинників на процес прийняття рішень.

Із кінця 70-х — початку 80-х років ХХ ст. у теорії міжнародних відносин розпочалась серйозна криза, спричинена розчаруванням багатьох учених не лише можливостями класичного підходу, але й результатами розвитку біхевіористичних теорій.

Однією зі спроб подолання кризи може вважатись широко дискутована ідея поєднання методологій, які ґрунтуються на кількісних і якісних методах, що вважається необхідним та закономірним етапом у розвитку теорії міжнародних відносин. Ідея формування нової теорії міжнародних відносин впливає з розуміння її послідовниками неможливості абсолютно повного відображення реальності за допомогою лише однієї із перелічених вище методологій.

У 1988 р. Р. Кохен назвав нову синтетичну теорію раціоналізмом і протиставив йому т. зв. рефлексійний підхід, представники якого радикально та досить активно критикують фундаментальні основи раціоналізму.

Серед найбільш жорстких критиків раціоналізму виділяються, насамперед, представники критичної теорії, феміністита постмодерністи.

Критицисти, зокрема Ю. Габермас, запропонували досить вузьку концепцію створення "ідеальної інформаційної ситуації", що може стати засобом подолання політичного панування могутніх наддержав і конфліктів, оскільки повна відкритість інформації сприятиме аргументованій суперечці між сторонами та неупередженим (тобто справедливим) рішенням.

У руслі критичної теорії виник досить своєрідний науковий напрям — т. зв. конструктивізм, представлений працями А. Вендта, Д. Ламсдейна та інших. У їхніх працях відображені два основні твердження, властиві цій теорії:

1. Фундаментальні структури міжнародних відносин формуються під визначальним впливом суб'єктивних факторів, які впливають із людських прагнень та інтересів і призводять до створення тих чи інших соціальних конструкцій.

2. Поведінка й інтереси окремих держав у міжнародному середовищі визначаються суб'єктивними ідеями та уявленнями про розвиток міжнародних відносин, але не їхніми реальними інтересами.

Формування феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин спричинене інтернаціоналізацією жіночого руху, зростанням транснаціональної феміністичної активності та винесенням проблем статевої нерівності на глобальний порядок денний.

Прихильники фемінізму, або т. зв. тендерних теорій, спираються радше на власну політичну позицію, ніж на певні логічні аргументи та систематично викладену теорію. З їх точки зору, раціональні теорії спираються на суто чоловіче бачення міжнародних відносин, але легковажать особливим жіночим досвідом та прагненнями. Прихильники цих теорій відштовхуються від ідеї тендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Зокрема, В. Петерсон та А. Ранян наголошують на тому, що жінка в ієрархії суспільства поставлена в принципово нижче положення. Розподіл суспільства за тендерними ролями призводить до того, що у політиці домінують чоловіки, а жінки перебувають у підпорядкованому становищі.

Найбільш вивершені принципові основи власної теорії створені постмодерністами, серед яких виділяються ідеї М. Фуко, Ж. Деріда, Р. Рорті та особливо Р. Ешлі. Дж. Васкез виокремив п'ять фундаментальних ідей постмодернізму:

1. Відсутність загального прогресу та еволюції в людській історії. На їх думку, різні суспільства розвиваються власним шляхом, який не є кращим чи гіршим за інші, а сучасний стан західної цивілізації не є ідеалом, він лише один із прикладів розвитку.

2. Послідовна низка подій не підлягає жодній об'єктивній закономірності, але є результатом тих чи інших рішень, що були прийняті свого часу як випадкові альтернативи.

3. Реальність породжується системою суб'єктивних цінностей та діями людей, спрямованими на їх впровадження в життя, тобто вона є лише "соціальною конструкцією".

4. Мова та концептуальні парадигми створюють реальність, оскільки вони висувають певні моделі спілкування та розвитку, і щойно суспільство запроваджує нововведення, доцільність яких обґрунтована наукою, вони стають частиною реальності.

5. Ідентичність є формою прояву влади та насильства над особами, соціальними групами та суспільствами.

Виходячи з таких принципових основ, постмодерністи звинувачують теоретиків раціоналізму, особливо неореалізму, в нерозумінні сучасних суспільних процесів, їх спрощенні та оперуванні неточними й неправильними за змістом поняттями та категоріями.

Слабкістю теорії міжнародних відносин досі є відсутність науково апробованої експланаційної теорії, що цілісно, несуперечливо та аргументовано пояснила б сутність міжнародних явищ та процесів. Відсутність їх чіткого розуміння звужує можливість широкого застосування сучасних наукових методів та підходів до дослідження, зокрема, комп'ютерних симуляцій, теорії "ігор".

Звідси випливає, що в теорії міжнародних відносин розпочинається нова гостра полеміка, яка в підсумку може призвести до формування цілої низки істотних наукових концепцій.

Сучасна теорія міжнародних відносин змушена не лише синтезувати найсуттєвіші досягнення в межах нової теорії, але й повернутися до проблематики розвитку методологічних основ. Упродовж її розвитку цим питанням не надавалось значної уваги у працях учених; вони намагалися досліджувати прикладні проблеми та науково пояснювати реальні ситуації в міжнародному середовищі.

Дж. Догерті та Р. Пфальцграф вважають, що сучасна теорія міжнародних відносин має:

— сприяти зміцненню науки про міжнародні відносини як самостійної наукової дисципліни;

— зосередитись на формулюванні постбіхевіористичної теорії, яка, ґрунтуючись на всіх найкращих ідеях, акумульованих досі, мала б ширші експланаційні можливості;

— здійснити чіткий розподіл фундаментальних і прикладних досліджень;

— створити систему наукових зв'язків між дослідженнями міжнародних відносин на різних рівнях узагальнення.

Тема 7. Теорії міжнародного середовища.

Мета: Розкрити місце і роль теорії міжнародного детермінізму та геополітики. Проаналізувати особливості расово-антропологічних теорій. Охарактеризувати марксизм і неомарксизм, традиційні політичні інститути як вищий рівень сформованості політичної культури. З'ясувати специфіку цивілізаційних теорій.

Питання для обговорення

1. Теорії міжнародного детермінізму та геополітика.
2. Расово-антропологічні теорії.
3. Марксизм і неомарксизм.
4. Цивілізаційні теорії.

Література: 2; 4; 7; 8; 10; 14; 15; 18; 19; 23; 27; 32; 33;34; 35; 58; 70; 105; 116; 118.

Теорії міжнародного середовища

Теорії, окреслені як детерміністичні складаються з концепцій, що ґрунтуються на припущеннях про визначальну роль певних чинників у формуванні міжнародних відносин. Це, без сумніву, споріднює їх із факторними теоріями біхевіоризму, від якого вони, однак, суттєво відрізняються.

Факторні теорії біхевіоризму виникли значно пізніше та характеризуються вищим ступенем складності й абстракції. Детерміністичні теорії визначаються монофакторним підходом, тобто для них властиве досить жорстке пов'язання явищ і процесів у міжнародних відносинах переважно лише з проявом одного з факторів, тоді як дія інших вважається мізерною. Вони спрямовані на дослідження ширших, ніж міжнародні відносини, суспільних явищ і процесів, а тому їх можна вважати теоріями міжнародного середовища.

До детерміністичних теорій належать соціологічні теорії географічного детермінізму та геополітика, расизм, марксизм і нео-марксизм. Таке групування має суто умовний характер, позаяк вони являють собою цілком різні системи поглядів на суспільні явища та процеси взагалі й на міжнародні відносини зокрема.

Переважає більшість учених не відносять їх до складових теорії міжнародних відносин (за винятком неомарксизму, а інколи — геополітики), хоча низку положень, які вони містять, можна розглядати як своєрідні спроби їх пояснення.

Теорії географічного детермінізму та геополітика

Серед теорій, що ґрунтуються на принципі монофакторності, найбільш опрацьованим і значущим науковим підходом є географічний детермінізм,

розвиток якого у ХХ ст. породив формулювання цілої низки геополітичних концепцій.

Географічний детермінізм зародився в античні часи. Думки, що пов'язують ступінь розвитку держав і цивілізацій з особливостями їх географічного положення, клімату та ґрунтів, знаходимо у працях Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура, Гіппократа, Фулідіда.

Цілком сформовані географічно-детерміністичні концепції розвитку суспільства висловлювали Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Г. Бокль, Л. Мечников, Е. Реклю та інші. В їхніх працях географічне середовище розглядалось як найважливіший фактор формування і розвитку особистості, суспільств, цивілізацій, держав тощо.

Г. Бокль, досліджуючи історію людства, звернув увагу на сталі взаємодії між природою та людиною, які, на його думку, є взаємними. Аналізуючи природне оточення людини, у праці "Історія цивілізації в Англії" (1861), він стверджував, що найважливішими його елементами є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість і кількість якої прямо впливають на розвиток людини.

Ландшафт, на його думку, визначально впливає на особливості фізичного розвитку людини, її мислення та опосередковано — на рівень розвитку людської спільноти. Велич природи пригнічує людину, робить її пасивною та безпомічною перед стихією, тоді як люди, котрі живуть у помірній зоні, змушені бути активними й боротися за існування, що робить їх творчими та сприяє накопиченню розумового "капіталу".

Надзвичайно цікаву теоретичну концепцію у сфері досліджень соціальної географії висунув російський соціолог Л. Мечников. Свої погляди на розвиток суспільства він виклав у фундаментальній праці "Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку сучасного суспільства" (1889).

В історії цивілізації Л. Мечников виділив три основні періоди:

1.Річковий період відлічується відтоді, коли виникли перші розвинені суспільства в долинах великих річок: Інду та Гангу в Індії; Хуанхе та Янцзи в Китаї; Тигру та Євфрату в Месопотамії; Нілу в Єгипті. Долини річок були зручні для землеробства та відігравали роль найзручнішого транспортного шляху, яким могли користуватися люди. У цих обмежених географічних ареалах люди були змушені виявляти солідарність, об'єднуючись у спільноти. Поступовий процес диференціації суспільних функцій призвів до виникнення перших держав.

2. Морський період, що охоплює 25 століть, починається від заснування Карфагена й завершується в часи існування імперії Карла Великого. У цей час виникають культури Фінікії, Карфагена, Греції, Риму, Візантії. Спільною рисою для них був розвиток не лише сільського господарства, але й ремесла, та превалювання морської тргівлі, що стала основним джерелом їх добробуту і могутності. У ці часи люди освоюють не лише Середземне море, але й Чорне та Балтійське моря, що розширює ареал європейської цивілізації та поступово робить її могутнішою за інших.

3. Океанічний період розпочинається після розпаду імперії Карла Великого, а його кульмінацією стає епоха великих географічних відкриттів. Це час виразного домінування західноєвропейської цивілізації, яка, завдяки прискореному розвитку морського транспорту, опанувала не лише Атлантичний океан, але й фактично весь світовий водний простір. Л. Мечников розглядає океанічний період як переддень початку "всесвітньої" епохи, яка зароджується в XIX ст.

Географічний детермінізм став теоретичною основою геополітики, яка базується на ідеї визначального впливу особливостей географічного простору на зовнішню політику держав. Геополітика як окрема наука стала формуватись у другій половині XIX ст., тобто задовго до того, коли у 1916 р. цю назву запропонував у праці "Держава як форма життя" шведський географ і юрист Р. Челлен, який вважав, що вона є наукою "про державу як географічний організм, втілений у просторі"

Геополітичні ідеї фактично започатковані у працях Л. Гумпловича та Ф. Ратцеля, які, на відміну від детерміністів, пов'язували вплив особливостей географічного середовища не з розвитком людського суспільства взагалі, а зі сферою політики держави.

Л. Гумплович, якого вважають одним із найавторитетніших представників соціального дарвінізму в соціології, виклав свою концепцію суспільних відносин у працях: "Раса і держава" (1875), "Расова боротьба" (1883), "Соціологія і політика" (1892).

Він виходив з ідеї відповідності законів соціального розвитку природним законам людського існування, тобто висунув ідею ізоморфізму значно швидше, ніж це зробили засновники системної теорії біхевіоризму.

На його думку, людство гетерогенне та складається з різних за своїм походженням та історичними особливостями формування людських рас, які він розуміє як соціокультурні об'єднання людей, що виникають на основі спільності духовних елементів, таких як релігія, мова, звичаї, культура. У

процесі спільного життя на одній території, під впливом процесу амальгамації (з фр. *amalgame* — сплав, суміш різнорідних елементів) невеликі первісні людські групи утворюють етноси, нації та держави.

Основним, або первинним, законом відносин між державами є їх постійна боротьба за пролягання лінії кордону, як у сенсі її відсування (тобто розширення власної території), так і свободи дій через неї.

Із цього закону випливають три похідні, або вторинні, закони:

- 1) основою гарантування власної безпеки є акумулювання могутності, а також максимально можливе її підірвання в імовірних противників;
- 2) дії держави спрямовуються за лінією найменшого опору і скеровані на досягнення найкращих результатів;
- 3) основою зовнішньої політики є воєнна сила, яка прямо визначає статус держави та її активність у міжнародному середовищі.

Основоположником класичної геополітики вважають німецького вченого Ф. Ратцеля, який, однак, не застосовував це поняття, а використовував термін "політична географія". У працях "Антропогеографія" (1882), "Політична географія" (1897), "Про закони просторового зростання держав" (1901) він сформулював концепцію визначального впливу географічного середовища на зовнішню політику держав.

Молоді, сповнені суспільної енергії держави експансивні та завжди намагаються розширюватися за рахунок слабких сусідів. Ф. Ратцель вивів сім законів просторового зростання держав:

1. Простір держав зростає разом із розвитком їх культури.
2. Просторове зростання держави супроводжується розвитком ідей, торгівлі, виробництва, підвищенням суспільної активності.
3. Розширення території держави досягається шляхом приєднання чи поглинання менших держав.
4. Кордон є периферійним органом держави, який свідчить про її силу чи слабкість і зміни в її внутрішньому організмі.
5. Держава намагається долучити до своєї території найцінніші фізико-географічні елементи: берегові лінії, басейни річок, рівнини, басейни корисних копалин.

6. Імпульс до зростання є зовнішнім, оскільки він пов'язаний з перепадами рівня розвитку цивілізацій на сусідніх територіях.

7. Загальна тенденція до збільшення території переходить від держави до держави та посилюється, що призводить до виникнення щораз більших держав.

Р. Челлен, шведський географ та юрист, послуговувався ідеями Ф. Ратцеля, яким, на думку К. Хаусгофера, надав чіткості та зрозумілості. Він розглядав державу як організм, що складається з п'яти життєво важливих сфер: геопросторової, демографічної, економічної, соціальної та політичної. Р. Челлен вважав, що держава керується інстинктом до самозбереження, зростання, устремлінням до влади та веде боротьбу за володіння життєвим простором на всіх стадіях свого існування: народження, зрілості, упадку, смерті (тут доречніше — ліквідації. — Прим. авт.).

А. Мехен, не вживаючи поняття "геополітика", широко застосовував її понятійно-категорійний апарат та сформулював теоретичну концепцію, яка стала для неї класичною.

На основі цього він висуває шість критеріїв статусу держави:

1. Географічне положення щодо відкритих морських басейнів, що дає змогу налагодити морські комунікації з іншими країнами, а у разі потреби загрожувати їм своїм флотом.

2. Конфігурація морського узбережжя та кількість зручних морських портів, від чого залежать процвітання держави та її безпека.

3. Протяжність берегової лінії, оскільки чим вона довша, тим більші потенційні можливості має держава.

4. Статистична кількість населення країни.

5. Національний характер, тобто здатність народу до торгівлі, що важливо, оскільки вона є основою могутності держави.

6. Характер політичного правління, позаяк це може сприяти чи сковувати вільну ініціативу громадян.

Позитивна для окремої держави комбінація об'єктивних (природних) і суб'єктивних чинників морської могутності ще не свідчить про загальний рівень її могутності. На думку А. Мехена, могутність є результатом цілеспрямованої політики її політичного керівництва, яке у сприятливій геополітичній ситуації мусить скористатись із існуючих можливостей. Могутність будь-якої держави світу складається з трьох принципових елементів, які в теоретичній концепції А. Мехена представлені у вигляді

формули: $SP = N + MM + NB$, де SP — морська могутність; N — військово-морський флот; MM — торговий флот; NB — морські бази, які є ключовим елементом могутності, оскільки їх розташування у найважливіших для світового судноплавства географічних пунктах дає змогу контролювати морські шляхи, а, отже, держава отримує величезні стратегічні переваги.

Обґрунтовуючи місію США про виконання нею провідної ролі у світовій політиці, А. Мехен спирався на їх унікальне геополітичне положення, яке називав "Manifest Destiny" (виявлену долю), що дає змогу панувати у двох найважливіших для світового судноплавства океанах, є основою для панування, яке має бути досягнене у два етапи:

- 1) панування в обох Америках, згідно з доктриною Монро, що дасть змогу США контролювати Атлантичний і Тихий океани;
- 2) встановлення світового панування проникненням в інші океани (передусім, Індійський) та стратегічного охоплення Євразії.

Така політика, на думку А. Мехена, має бути спрямована на встановлення планетарної торгової цивілізації на чолі зі США, головним завданням яких буде підтримання вільної торгівлі між країнами світу.

Видатний англійський геополітик Х. Маккіндер виходив у своїх міркуваннях із тези про те, що у будь-яких суспільних процесах "ініціативу проявляє людина, а не природа, але власне природа переважно здійснює регулювання"

На його думку, вся геополітична історія людства поділена на три епохи:

1. Доколумбова епоха, під час якої народи внутрішнього півмісяця змушені були постійно захищатися від кочових народів Азії, де завжди існувала можливість створити численну та мобільну військову силу. Германці, гуни, алани, угорці, монголи, араби, змінюючи один одного, здійснювали спустошливі нашествия на морські цивілізації Європи.

2. Колумбова епоха стала поворотним моментом розвитку людської цивілізації, оскільки народи внутрішнього півмісяця, продовжуючи боротьбу з народами Азії (у цей час Європі загрожували турки-османи), скерували експедиції на пошук нових земель і, не зустрічаючи серйозного опору, створювали могутні колоніальні імперії. Ця епоха стала тріумфом західноєвропейської цивілізації, яка змогла не лише витримати натиск народів Осьового ареалу, але й підпорядкувати їх, встановивши контроль над територіями обох півмісяців.

3. Постколумбова епоха розпочалась із завершенням епохи великих географічних відкриттів. Весь світ став відомим та освоєним, а розвиток системи сухопутних шляхів сполучення спричинив ефект "стягування земної

кулі". Динамічні пульсації морських цивілізацій ведуть їх до зіткнення, причому паралельно в серці Азії відроджується могутня континентальна сила — Росія. Х. Маккіндер писав: "Росія посідає у світі таку ж центральну стратегічну позицію, як Німеччина — в Європі. Вона може здійснювати напади в усіх напрямках і піддана можливим нападам з усіх напрямів, крім півночі*

На основі своєї схеми, Х. Маккіндер сформулював три правила світової політики, які, як і його схема, стали класичними:

1) хто править Східною Європою — править Хартлендом;

2) хто править Хартлендом — править Світовим Островом;

3) хто править Світовим Островом — править Світом. У теорії міжнародних відносин виокремлюються праці Н. Спайк-мена, який формулював свої концепції, поєднуючи теорії геополітики та балансу сил. У праці "Стратегія Америки у світовій політиці" (1942) та у виданій після його смерті праці "Географія світу" він докладно проаналізував теоретичні основи геополітики та сформулював утилітарний підхід до проблем світової політики, намагаючись створити основи ефективної стратегії США.

Н. Спайкмен припустив, що експансія здійснюється у напрямі найменшого спротиву, а лімітуючими її природними бар'єрами є океани, річки, гори, які є визначальними чинниками її спрямування. Мета експансії може пов'язуватись із боротьбою за вихід до моря, контроль над стратегічними вузлами шляхів сполучення, басейнів корисних копалин тощо. Услід за Ф. Ратцелем він стверджував, що територія держави є функцією її могутності сьогодні. Тобто держава контролює в певну історичну мить таку площу власної території, яку дозволяє акумульована нею сила.

Н. Спайкмен розглядав геополітику як один із найважливіших інструментів здійснення міжнародної політики, як спосіб вироблення ефективної стратегії. Він вважав: "У світі міжнародної анархії зовнішня політика має керуватись метою зміцнення або, принаймні, збереження порівняльної силової позиції держави. Сила, в кінцевому підсумку, дає змогу провадити успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової і політичної стратегії. Територія держави — це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає в час тимчасового перемир'я, яке називають миром. Географія є фундаментальним фактором у зовнішній політиці держави тому, що цей фактор — постійний. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатори, але ланцюги гір залишаються непорушними"

У 20—40-х роках ХХ ст. популярною була ідея про панрегіони, яка інтерпретувала поняття автаркічних економічних регіонів світу. К. Хаусгофер надавав їм значення геоіолітичних утворень.

Н. Спайкмен скоригував правила Х. Маккіндера та сформулював їх у інший спосіб, замість трьох положень залишив лише два. На його думку, світове панування визначається такими географічними особливостями:

- 1) той, хто домінує над Рімлендом, — домінує над Євразією;
- 2) той, хто домінує над Євразією, — тримає долю світу у своїх руках.

На його думку, у світовій політиці визначальну роль відіграють три основні центри: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європа та Далекий Схід Євразії. Він припускав, що в перспективі до них може приєднатись четвертий центр — Індія.

Виходячи з аналізу основних геополітичних концепцій, Т. Га-бісь зводить сутність міжнародних відносин до трьох закономірностей:

1. Влада завжди означає ту чи іншу форму експансії.
2. Влада є розширенням (просторовим), примноженням, отриманням вигоди.
3. Зовнішня політика завжди спрямована на нові сфери впливу, територіальні надбання тощо.

Більшість геополітиків вважають логічною думку про те, що доти, доки держава зміцнюється та розвивається, вона є експансивною, а припинення експансії свідчить про початок її занепаду. Експансію та розширення сфери впливу держави геополітики часто сприймали спрощено, як агресію і територіальні загарбання, що не зовсім правильно і відповідає реаліям ХІХ ст. Історичний досвід другої половини ХХ — початку ХХІ ст. засвідчує, що форми експансії передбачають також встановлення політичного, економічного, фінансового, інформаційного, культурного та інших видів впливу і не завжди пов'язані з прямими анексіями території.

Узагалі, якщо відкинути ідеологізацію поняття "життєвий простір", то варто зауважити, що воно є не пропагандистським гаслом чи тезою для виправдання агресивної зовнішньої політики, а, передусім, — умовою існування політичних утворень. Жодна держава у світі не існувала реально без визначеного кордонами власного географічного простору.

Расово-антропологічні теорії

Теорії расизму виникли у руслі натуралістичного напрямку в соціології, які ґрунтувались на твердженні про фізичну та психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив їх відмінностей на історію й культуру людства. Дослідження расових взаємодій, які відбуваються у глобальному масштабі, не могло не зачепити проблематику міжнародних відносин.

Поняття "раса" (від фр. *race*) дослівно означає породу певних біологічних організмів. На початку XIX ст. це поняття застосував засновник сучасної антропології Ж. Кюв'є для означення морфологічно відмінних типів людей.

Поняття "раса" трактувалося представниками расово-антропологічної школи в соціології як в антропологічному розумінні, так і в етнічному. У першому випадку критеріями відмінності рас є вторинні морфологічні ознаки будови людського тіла: колір шкіри, тип волосся, розріз очей, будова обличчя тощо. У другому ознакою виступає приналежність певних народів до пра-етнічних спільнот — великих народностей, із яких виникли нації.

Яскравим представником першого напрямку був французький учений Ж. де Гобіно — автор чотиритомної праці "Нариси про нерівність людських рас" (1855). У своїй концепції він виходить із твердження про те, що суспільний розвиток можливий лише за умови расової чистоти суспільства, оскільки він впливає з вроджених здібностей рас. Процес змішування рас руйнує життєвий уклад, призводить до погіршення їх природжених характеристик, деградації культури та загибелі.

Ж. де Гобіно стверджував, що раси за антропологічними та психологічними особливостями нерівноцінні. Біла (європеїдна) раса, створена арійськими народами, як найбільш інтелектуальна, динамічна і сильна, має панувати над чорною (негроїдною) та жовтою (монголоїдною). На цьому має триматися світовий порядок, інакше кажучи, стабільні міжнародні відносини. Суспільний розвиток є функцією чистоти білої раси, а її змішання з іншими расами призводить до її деградації та загибелі всієї людської цивілізації.

О. Аммон вважав, що люди поділяються на дві великі групи:

- 1) довгоголові, інтелектуальний рівень яких дуже високий, і вони створюють суспільну еліту;
- 2) короткоголові є людьми нижчого інтелектуального рівня, а їх роль у суспільстві має полягати у виконанні важкої фізичної праці.

На основі такої класифікації О. Аммона Ж. Ляпуж сформулював теорію расової боротьби, яка, на його думку, велась між двома расами: світловолосими доліцефалами (довгоголовими) та темноволосими брахіцефалами

(короткоголовіми). Перша є біологічно чистою та винятково цінною, а друга — продуктом змішування рас унаслідок метисизації. Ж. Ляпуж доходить висновку, що основний "закон епох" полягає у винищенні більш досконалої вищої раси через т. зв. соціальний (у нього це — різновид біологічного) відбір, який здійснюється у шести формах: військовій, економічній, політичній, правовій, моральній, релігійній. У міжнародному середовищі боротьба між расами виявляється у конфліктах, які мають різноманітний характер, але загалом ведуть до расової катастрофи всього людства.

Англійський учений Х. Чемберлен у найвідомішій зі своїх праць "Основи ХІХ століття" (1899) розглядає поняття раса в етнокультурній площині.

Германці, на його думку, здатні відродити арійський дух і запровадити в Європі та світі "новий порядок", який буде спиратися на їхнє панування. Головним ворогом арійської раси він проголошує євреїв, які розкладають визначально чисту панівну расу, вносячи в неї прагматичність і меркантильність.

Запозичені у Х. Чемберлена ідеї ще жорсткіше інтерпретував А. Розенберг, який визначав расизм та антисемітизм основними принципами ідеології націонал-соціалізму. Ця ідеологія оголошувала інші раси (особливо слов'ян) меншовартісними, над якими панівній арійській расі (німцям) потрібно встановити панування, використовуючи їх територію для розширення власного життєвого простору. Наголошувалося на необхідності розв'язати "єврейське питання", відселяючи євреїв та відмежовуючи від арійського суспільства, а в кінцевому підсумку йшлося про їх фізичну ліквідацію.

Расово-антропологічні теорії характеризуються невисоким науковим рівнем, оперуванням ідеалістичними ціннісними категоріями, бездоказовістю та надзвичайним цинізмом висновків. Спільне для всіх було оперування поняттям "раса", яке вилучало будь-які внутрішні відмінності, приймаючи як постулат, що вона має спільні політичні, економічні, культурні та інші інтереси. У більшості теорій расизму нації чи субнаціональні суспільні групи взагалі ігнорували, а державу розглядали як політичну організацію раси нижчого рівня.

Марксизм і неомарксизм

Класична (або, як її інакше називали, ортодоксальна) теорія марксизму формувалась у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Один із її найрадикальніших представників В. Ленін стверджував, що вона впливала з трьох основних джерел: утопічного соціалізму, економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо та діалектичної філософії Г. Гегеля.

К. Маркс формулював свою теорію в умовах "промислової революції", що відбувалась у Європі з початку ХІХ ст. та призвела до кардинальних змін у

соціальної структури суспільства. Як послідовний детермініст, він узалежнював усі суспільні відносини від економічних інтересів класів, які він розумів як великі групи людей, виокремлені за критерієм права їх власності на засоби виробництва. З огляду на це, він висував матеріалістичну концепцію суспільства, побудовану на переконанні, що категорії економічної науки є чимось на зразок універсального ключа до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. У розумінні К. Маркса кожне суспільство складається з визначального економічного "базису" (система матеріально-виробничих відносин) та похідної від нього "надбудови" (право, мораль, ідеологія). Марксизм зводить суспільні відносини до антагоністичних стосунків між експлуататорами (власниками засобів виробництва) та експлуатованими (робочою силою). Класи експлуаторів та експлуатованих перебувають між собою в антагоністичних відносинах, а їх класова боротьба є визначальним суспільним процесом — рушієм історії.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що антагонізм виникає між класами через основне суспільне протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами. Коли рівень розвитку продуктивних сил суспільства "переростає" у виробничі відносини, відбувається кардинальна трансформація його соціальної структури. На цій основі вони розвинули т. зв. матеріалістичне розуміння історії. Історія людства полягає в тому, що постійний ріст продуктивних сил призводить до періодичних кардинальних змін суспільного ладу. Суспільний лад, що існував упродовж певного тривалого періоду, вони назвали формацією та вважали, що в історії людського суспільства можна виділити:

- первісну формацію, яка базується на общинній власності та рівності всіх членів спільноти;
- рабовласницьку формацію, в основі якої лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність;
- феодальну формацію, що ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням);
- капіталістичну формацію, яка полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників.

Капіталізм, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, не є вічним, оскільки класова боротьба між капіталістами та пролетаріатом неминуче призведе до пролетарської революції, а у всесвітньому масштабі — до повалення

експлуататорських класів усіх країн. Пролетарська революція розпочнеться у промислово розвинених країнах Європи та Північної Америки і за відносно короткий час охопить весь світ.

Відомий російський марксист М. Бухарін у праці "Світове господарство та імперіалізм" (1915) розвинув ідею Р. Гільфердінга і на її основі сформулював теоретичні основи розуміння імперіалізму (від лат. ітрегіит — влада, панування) як нової фази розвитку капіталізму. На його думку, у міжнародних відносинах на початку ХХ ст. вступають у протиборство вже не національні держави, а національні економіки, які є частиною світової економічної системи. В. Ленін присвятив міжнародним відносинам значно більше уваги, ніж К. Маркс, що пояснюється його ідеями про незрілість пролетарської революції та можливість її перемоги в одній країні світу. Це неминуче означало б наявність певного історичного періоду паралельного існування соціалістичної держави (диктатури пролетаріату) та її капіталістичного оточення.

Свої погляди на сучасний йому капіталізм В. Ленін виклав у праці "Імперіалізм як вища стадія капіталізму" (1916), де, послуговуючись статистичними даними про розвиток світового господарства, обґрунтував думку М. Бухаріна про нерівномірний розвиток капіталістичних держав. В. Ленін вважав, що така нерівномірність свідчить про те, що капіталізм трансформувалася на початку ХХ ст. у свою вищу стадію — імперіалізм. На його думку, імперіалізм є прямим наслідком капіталістичного розвитку, але водночас являє собою якісно іншу фазу і характеризується такими економічними ознаками:

1. Концентрація виробництва та капіталу відбувається в межах діяльності монополій.
2. Унаслідок злиття банківського капіталу з промисловим виникає впливова фінансово-промислова олігархія.
3. Особливого значення для світової економіки набуває вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів у домонополістичну епоху.
4. Створюються міжнародні союзи капіталістів, що намагаються поділити світ.
5. Завершується розподіл світу між наймогутнішими капіталістичними державами.

Імперіалізм, на думку В. Леніна, призводить до реакційних змін у надбудові капіталістичної формації. Для капіталістичних держав в епоху імперіалізму характерне прагнення до зміцнення панування над колоніями шляхом більш "справедливого" розподілу і подальшої більш "дружної" їх експлуатації,

посилення гноблення чужих націй, укріплення і продовження найманого рабства пролетаріату як своїх, так і поневолених країн.

Імперіалізм характеризується зростанням шовінізму та мілітаризму, накопиченням суперечностей між наймогутнішими державами світу і неминучістю великих воєн.

Виходячи з ідеї нерівномірного розвитку капіталізму і неминучості криз і воєн, В. Ленін стверджує, що "можлива перемога соціалізму початково в небагатьох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні"²

Розвиваючи свою концепцію, він стверджував, що перемога соціалістичної революції та створення диктатури пролетаріату (держави) в одній країні докорінно змінює характер міжнародних відносин. Основне протиріччя у міжнародних відносинах уже не стосуватиметься протистояння між імперіалістичними державами (хоча воно й збережеться), а визначатиметься боротьбою між пролетарською державою та її капіталістичним оточенням.

Послідовники В. Леніна намагались вирішити цю проблему шляхом розвитку його ідеї про спрямованість пролетарської держави на здійснення світової революції. Постійну боротьбу пролетарської держави проти капіталістичного оточення "завдаванням ударів по його найслабших ланках" із застосуванням збройної сили, що "підштовхне" революції в інших країнах світу, Л. Троцький назвав "перманентною" революцією. Пролетарську державу доцільно розглядати як базис світової революції, а змістом її зовнішньої політики є "експорт" революції в інші країни світу. Населення, ресурси, господарство і збройні сили захоплених країн мають бути спрямовані на боротьбу з капіталістичним світом, на здійснення світової революції.

Радянський воєначальник і воєнний теоретик М. Тухачев-ський на початку 30-х років ХХ ст. обґрунтував необхідність ведення воєн проти окремих капіталістичних держав, їх окупацію та встановлення в них радянської влади потребою у розширенні базису світової революції.

У підсумку перемогла думка Й. Сталіна, який прямо ототожнив та підпорядкував світовий комуністичний рух цілям зовнішньої політики

У системі марксизму поєднані елементи матеріалістичні, науково-детерміністичні, аморалістичні з ідеалістичними, моралістичними, релігійно-міфотворчими. К. Маркс створив справжній міф про пролетаріат. Місія пролетаріату є предметом віри. Марксизм не є лише наукою і політикою, він є також віра, релігія"

Ця очевидна метафізичність марксизму, як це не парадоксально, ріднить його навіть із націонал-соціалізмом. Як відомо, А. Гітлер також стверджував, що після побудови Третього Рейху та його перемоги у світовому масштабі всесвітня історія має завершитись, розвитку більше не буде, всюди запанує порядок. Творцем нового порядку, при якому буде відсутній розвиток та пануватиме порядок, має бути "арійська раса" панів, яку ще потрібно виховати на певних принципах.

У кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. "радянські" теоретики дещо модифікували класичний марксизм-ленінізм, стверджуючи, що сучасні міжнародні відносини зводяться до мирного співіснування між капіталізмом та соціалізмом. Міжнародні системи в їхньому розумінні поєднували однотипні за політичним і соціальним ладом держави, що пов'язані спільними цілями та інтересами на світовій арені.

Із 50-х років ХХ ст. починає зароджуватись неомарксизм, витоки якого пов'язують із Р. Пребишем, що тоді очолював Економічну Комісію ООН по Латинській Америці. Він та його співпрацівники доводили, що сучасний капіталізм не призводить до конвергенції національних економік, а поглиблює економічний розкол світу на бідні та багаті країни. Інтерпретуючи в нових умовах ідею М. Бухаріна, вони розглядали слаборозвинені країни світу як периферію світового господарства, повністю залежну від його центру.

До неомарксизму традиційно відносять теоретичні концепції Е. Вал-лерстайна, С. Аміна, Р. Кокса, А. Франка, але надзвичайно близькі до них також погляди С. Стренджа, Д. Елкінса, Ф. Кордозо та багатьох інших учених. Основна відмінність їх ідей, порівняно з класичним марксизмом, полягає у трактуванні суб'єктності та джерел економічного домінування в міжнародних відносинах. Неомарксистки вважають, що в умовах кінця ХХ — початку ХХІ сторіч:

—капіталізм став глобальним явищем, оскільки він переріз традиційні рамки національних держав та перетворився у світову систему економічного і політичного панування;

— національна держава перестала бути самостійною у власній внутрішній та зовнішній політиці, підпавши під вплив міжнародних капіталістичних об'єднань — транснаціональних корпорацій;

—економічна система світу базується на експлуатації країн "третього світу" ТНК високорозвинених країн, а політична — на підтриманні такого становища за допомогою дипломатії та воєнної сили;

—відбувається маргіналізація внутрішніх суспільних відносин та їх узалежнення від тенденцій, що складаються у міжнародному середовищі.

Деякі автори відносять структуралізм до окремого наукового напрямку міжнародної політекономії.

Один із головних представників неомарксизму Е. Валлерстайн у сучасній міжнародній системі виділив три основні сегменти: Центр, Семіпериферію, Периферію :

Центр — група найрозвиненіших (економічно) та наймогутніших капіталістичних країн, які домінують у світовій економіці та політиці.

Семіпериферія — група середньо або нерівномірно розвинених країн, які, незважаючи на відносно незалежне положення, перебувають під впливом Центру.

Периферія — економічно відсталі країни, які повністю залежать від Центру та перебувають під його опосередкованим контролем.

Усі сегменти утворюють єдину глобальну світову систему, в якій економіки країн Центру не можуть ефективно розвиватись у межах національних кордонів, а процвітання вони можуть досягнути лише у глобальній економічній системі. Політика держав Центру спрямована на відкритість національних економік та ліквідацію митних бар'єрів. Семіпериферійні та периферійні країни мають досить мало можливостей для самостійного розвитку, оскільки перебувають під тиском Центру.

У світовій історії капіталізм є унікальною суспільною системою, побудованою на відкритості та експансивності, що визначило її глобальний характер.

Найбільш радикальну та цілком очевидно пов'язану з теоріями класичного марксизму концепцію запропонував С. Амін. На його думку, у сучасному світі глобалізація визначається п'ятьма монополіями, якими володіють високорозвинені країни. Це монополії на нові технології, фінанси, доступ до природних ресурсів, засобів комунікації та володіння ядерною зброєю. Вони дають змогу розвиненим державам зайняти провідні позиції у світовій системі та підпорядковувати собі й експлуатувати в інтересах своїх монополій країни Периферії.

Теоретики неомарксизму широко застосовують поняття "світова економіка" та "світова система", які хоч і не є аналогічними, але логічно впливають одне на одного. Услід за К. Марксом основною вони вважають світову економіку, структура якої визначає світову систему. Неомарксистичні надають принципового значення структурним обмеженням світової системи, вважаючи, що вони роблять слаборозвинені країни своєрідними заручниками світового порядку. В

міжнародній системі діють механізми структурного домінування, які змушують держави чинити залежно від місця, яке вони посідають в ієрархії системи.

Неомарксизм не є точною копією марксизму, адаптованою до умов кінця ХХ — початку ХХІ ст. Основні розбіжності між теоретиками класичного марксизму та неомарксизму полягають у тому, що "представники неомарксизму не розглядають міжнародні відносини як "вторинні" чи "третинні", не згадують про "надбудовний" характер культури або інститутів"¹. Це пояснюється тим, що прихильники неомарксистської теорії не розглядають суспільство крізь призму класової боротьби, експлуаторами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів.

Цивілізаційні теорії

Починаючи з 60-х років ХХ ст., ще однією проблемою навколо якої точаться серйозні суперечки в суспільній науці, стала проблема цілісності світу. Як наслідок, виникла нова дискусія між прихильниками глобалізаційного та цивілізаційного підходів. У межах цієї дискусії відбувалось остаточне становлення цивілізаційної теорії, якій її опоненти — глобалісти — традиційно закидали локалізм і партикуляризм. Прихильники цивілізаційної теорії, навпаки, стверджували, що неврахування істотних відмінностей між людськими цивілізаціями призводить до примітивного та спотвореного розуміння світу.

А. Тойнбі у праці "Дослідження історії", категорично заперечив ідею про єдність цивілізації. На його думку, найважливішим аргументом, що "сприяє цій хибній теорії, є та очевидна істина, що наша західна цивілізація накинута сіть своєї економічної системи мало не на цілий світ, і економічна уніфікація на західний взірець спричинила, на цій основі, і політичну уніфікацію, яка зайшла досить-таки далеко" Реально світ складається з відносно великої кількості самодостатніх цивілізацій, між якими досить мало спільного. Спочатку А. Тойнбі виділяв 21 цивілізацію, але пізніше зменшив їх кількість до 13. Поруч із ними існує величезна кількість примітивних суспільств, які "живуть порівняно недовго, вони розселяються на обмеженому географічному просторі й об'єднують не так багато людських створінь"

Кожна цивілізація розвивається самостійно та проходить при цьому стадії: виникнення, зростання, надламу та розкладу. Процеси розвитку цивілізацій не відбуваються паралельно, що є основною причиною нерівномірності світового розвитку та узалежнення і підкорення одних народів іншими.

У 1993 р., на сторінках журналу "Foreign Affairs" С. Хантингтон опублікував статтю "Зіткнення цивілізацій", у якій виклав основні положення своєї теоретичної концепції, яка мала стати "більш застосовним і зручним знаряддям для інтерпретації подій на міжнародній арені, ніж інші парадигми"³. У 1994 р. він видав однойменну книжку, основною метою якої була досить докладна аргументація його наукової концепції. Стаття і книжка викликали численні дискусії та контрверсійні точки зору щодо його теорії.

Власне, використовуючи як критерії особливості розвитку духовної культури та релігії окремих людських спільнот, він виділив дев'ять великих цивілізацій, що складають собою людство: західну (атлантичну), православну (східнослов'янську), ісламську, китайську, індуїстську, латиноамериканську, африканську, японську, буддистську.

Найважливішими серед визначених цивілізацій у сучасному світі С. Хантингтон вважає такі:

1. Західну (або атлантичну), що спирається на цінності європейської культури, представлені також у масовій американській культурі, а її морально-етичні принципи ґрунтуються на християнстві.

2. Ісламську, притаманну, передусім, арабським, але також й іншим мусульманським країнам, які спираються на культуру Сходу та ісламський фундаменталізм.

3. Китайську, що базується на традиційних цінностях конфуціанства, яке розуміють не лише як релігію, але й як філософське вчення.

4. Східнослов'янську, побудовану на православ'ї та російській культурі

С. Хантингтон бачить зміст сучасних міжнародних відносин у боротьбі та суперництві між цими цивілізаціями, а майбутнє — у зіткненні між атлантичною цивілізацією, з одного боку, та ісламською й китайською — з іншого. Він досить песимістично оцінює перспективи західноєвропейської цивілізації, оскільки, незважаючи на те, що США та країни Західної Європи сьогодні продовжують домінувати, тим не менше "їх участь у світовій політичній, економічній та воєнній могутності знижується порівняно з іншими цивілізаціями"¹.

У ХХІ ст., на його думку, міжнародна система складатиметься з найрозвиненіших держав, навколо яких групуватимуться інші держави, що належать до одного типу цивілізації. Він стверджує, що нові лінії розподілу географічного простору між світовими цивілізаціями у ХХІ ст. стануть зонами

надзвичайно гострих і кривавих конфліктів, які відбуватимуться на периферії відносно замкнених і ворожих одна одній цивілізаційних підсистем.

Ідея, що пов'язує міжнародні відносини з культурними просторами, досить цікава, хоча її можна критикувати за надмірне узагальнення таких цивілізацій, ігнорування значної різниці у рівнях розвитку та інтересах країн і народів навіть у межах однієї морально-етичної системи цінностей тощо.

Е. Тоффлер бачить основу цивілізацій не у сфері культури, а в економічному типі суспільства. У працях, найважливішими серед яких є "Шок майбутнього", "Доповідь про екоспазм", "Метаморфози влади" і "Третя хвиля", він обґрунтовує концепцію переходу людства до нового економічного типу — "надіндустрі-альної", чи "інформаційної", цивілізації.

Е. Тоффлер вважає, що в історії людства послідовно відбулося три економічні революції: **аграрна, промислова та інформаційна**, кожна з яких передувала виникненню нового суспільства.

Е. Тоффлер стверджує, що через факт нерівномірного розвитку країн світу різні типи цивілізацій змушені співіснувати між собою. Більш прогресивні цивілізації потребують простору і витісняють відсталіші. Зокрема, сільськогосподарські цивілізації витіснили кочові, індустріальні — сільськогосподарські. Виникнення нової цивілізації, за твердженням Е. Тоффлера, супроводжуватиметься внутрішньою "суперборотьбою", де прихильники нової цивілізації виступатимуть під гаслами: демасифікації, транснаціоналізму, екологізації та фундаментальних перетворень політичної влади.

Цивілізаційні теорії досить різноманітні, але спільною рисою для них є те, що, на відміну від концепцій класичної школи, вони намагаються пояснювати міжнародні відносини через розуміння фундаментальних основ існування і розвитку людського суспільства. Ця ідея досить продуктивна, хоч її прихильникам можна закинути надмірне узагальнення людських спільнот та ігнорування значних відмінностей між країнами і народами, які спостерігаються навіть у межах однотипних суспільств. (1 Тоффлер Е. Третя хвиля. - К., 2000. — С. 255.)

Тема 8. Міжнародні системи.

Мета: Розкрити сутність, модель та структура міжнародної системи, підсистеми внутрішньої структури системи міжнародних відносин. З'ясувати роль, яку виконує ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності. Охарактеризувати типи міжнародних систем та особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.

Питання для обговорення

1. Поняття та структурна міжнародних систем.
2. Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності.
3. Типи міжнародних систем.
4. Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.

Література: 1; 2; 3; 4; 7; 8; 10; 14; 15; 18; 19; 234 27; 57; 58; 105; 116; 118.

Поняття і структура міжнародних систем

Поняття «**міжнародна система**» в онтологічному сенсі інтерпретується як сукупність зінтегрованих елементів (союзів, блоків, коаліцій, держав і міжнародних організацій), які пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Міжнародна система є об'єктом, що характеризується цілісністю та єдністю, а метою її функціонування є підтримання внутрішнього стабільного стану. Цей стан досягається високою мірою самоорганізації системи, яка одночасно є достатньо адаптованою до змін зовнішнього середовища.

Системність в аналізі міжнародних відносин започаткована М.Капланом у книзі «Система і процес в міжнародній політиці», хоча перші спроби розглядати міжнародні відносини як систему, що складається із взаємопов'язаних частин, а структура якої значною мірою визначає поведінку об'єднаних в цю систему держав, були зроблені Ч.Маккленландом в 1955 році.

Міжнародну систему він вважає найзагальнішою системою, в межах якої діють національні і наднаціональні міжнародні актори як її елементи, а параметрами міжнародної системи є внутрішні системи цих акторів.

Міжнародна система, за М.Капланом, є варіантом співвідношення сил на основі певного набору організацій, держав чи їх груп, що беруть у ньому участь. М.Каплан виділяє п'ять змінних, які властиві кожній системі: основні правила системи, правила трансформації системи, правила класифікації акторів, їх здібностей і інформації. Головними серед них цей дослідник вважає перші три.

Для Р.Арона міжнародна система є сукупністю, що узаконена політичними одиницями, які підтримують зв'язки одна з одною.

К.Волтц визначає міжнародну систему через структуру, що формує політичні взаємовідносини між її учасниками.

Вченими зазначається, що перша міжнародна система, в основі якої стояв суверенітет і колективна безпека, започаткована у 1648 році із підписанням Вестфальського миру, який ознаменував завершення 30-літньої війни.

Аналізуючи

специфіку міжнародних відносин, різні дослідники в рамках основних концептуальних парадигм теорії міжнародних відносин виділяють характерні риси міжнародних систем.

Наприклад, Р.Арон вважає, що стан постійної боротьби між державами є універсальною характеристикою системи міжнародних відносин, а силу та розподіл сил визначає основою їх функціонування. Міжнародною системою цей дослідник називає сукупність політичних одиниць, що підтримують між собою регулярні відносини і здатні бути втягнені у загальну війну. Для аналізу міжнародної системи ним використовуються 3 основні виміри: конфігурація співвідношення сил; ієрархія суб'єктів (елементів); ступінь гомогенності чи гетерогенності системи.

Головним з цих вимірів міжнародної системи Р.Арон вважає конфігурацію співвідношення сил, що зумовлює існування центрів сили (полісів), які обумовлюють відносини між її елементами, тобто структуру системи.

Структуру системи міжнародних відносин визначають як особливий спосіб зв'язку між державами та іншими акторами, який закономірно виникає в процесі їх функціонування та розвитку. Структура системи не може передувати її елементам, вони взаємно формують один одного. Структура системи визначається в результаті діяльності та взаємодії міжнародних акторів, що керуються власними інтересами в їх діяльності. Водночас структура міжнародної системи має здатність впливати на поведінку елементів системи, може нав'язувати їм ту чи іншу логіку зовнішньої політики, яка інколи може суперечити їхнім інтересам.

Цікаве визначення наводить Ю.Батурін, який міжнародну систему вважає гіпостазійним комплексом (косистемою), що складається із системи суб'єктів міжнародних відносин, системи міжнародних відносин, регуляторів міжнародної системи (тобто міжнародної юридичної системи) комунікативної системи, що всі їх об'єднує.

Ж.-П.Деррієнник, аналізуючи міжнародну систему, називає 6 структурних її характеристик: число акторів; розподіл сил між ними; співвідношення між конфліктом і співпрацею; можливість використання певних засобів (сили, обміну чи переконання), що допускаються даною системою; міра зовнішньої централізації акторів, тобто вплив характеру цієї міжнародної системи на їх поведінку; різниця статусів між самими акторами. Дослідники стверджують, що з цих структурних характеристик міжнародної системи можна виділити **незалежні** та **залежні** змінні, взаємодія яких визначає загальний стан цієї системи.

До незалежних змінних відносять основних міжнародних акторів

(держави та міжнародні організації, транснаціональні організації), структуру міжнародної системи (різні типи політичних союзів і груп, коаліцій), форми та види взаємодії основних елементів системи (взаємодія за військовими, дипломатичними, економічними, ідеологічними каналами в умовах конфлікту або співробітництва).

До залежних змінних відносять

державну могутність (здатність впливати на поведінку інших акторів), управління силою (застосування сили однією державою щодо іншої), стабільність існуючої структури та процесів у міжнародній системі та їх зміну.

Дж.Розенау пропонує п'ять груп факторів чи змінних, які дають змогу встановити зв'язок між зовнішньою політикою держави та системою міжнародних відносин, побачити цілісність світової системи: 1) політична особистість (її індивідуальні риси, освіта, попередній досвід, коло контактів, фізичний та психологічний стан здоров'я); 2) місце, яке вона займає (функціональна роль політичної особистості у суспільстві, політичній системі загалом та зовнішній політиці зокрема незалежно від її індивідуальних рис); 3) урядові фактори (структура уряду, вибір політичної поведінки у зовнішній політиці); 4) суспільні фактори (сума внутрішніх суспільних змінних, що впливають на зовнішню політику, таких, як рівень промислового розвитку, мораль, культура тощо); 5) відносини між державами та міжнародні фактори впливу на зовнішню політику (географія, розміри держави, ідеологія тощо).

З цих факторів дослідник виділив такі, що мають тенденцію до повільних і швидких змін.

До

перших відносяться територія, фізична географія, культура, історичний спадок.

До других –

ситуативні фактори (спірні питання, міжнародні кризи), особисті характеристики лідерів, їх талант і досвід.

Трактуючи

міжнародну систему як соціальну, низка вчених запропонували розглядати її як трирівневу конструкцію, яка складається із тісно взаємопов'язаних і нездатних існувати одна без іншої структур – матеріальної, під якою розуміють силову структуру, структури інтересів та структури ідей та уявлень, яка відображає розподіл знань про навколишнє середовище, місце в ньому конкретних акторів міжнародних відносин, правильні та неправильні зовнішньополітичні дії тощо. Таким чином, виходячи на світову арену з певним набором уявлень, актор поширює їх, взаємодіючи з іншими суб'єктами, що сприяє зародженню колективного знання, уявлень і переконань, які не тільки підтримуються більшістю учасників міжнародних взаємодій, а й об'єднують, пов'язують їх.

Система міжнародних відносин перестає виконувати функцію регулювання міжнародних відносин у тих випадках, коли правила, на основі яких ця система заснована, вступають у суперечність з інтересами лідерів міжнародного розвитку. В більшості випадків крах системи

міжнародних відносин, який пов'язаний із зміною структури, формування нової системи супроводжуються боротьбою за вплив у світі (наприклад, світовими війнами).

Отже, міжнародна система є функціональною ієрархічно-структурованою цілісністю взаємопов'язаних елементів, які перебувають у постійних динамічних причинно-наслідкових зв'язках між собою та із міжнародним середовищем. Системний підхід до міжнародних відносин дає можливість проаналізувати мотивацію поведінки країн та їх блоків, виявити питому вагу тих чи інших факторів, що детермінують їх дії, досліджувати механізми, що визначають динаміку розвитку людського співтовариства в цілому.

Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності

Ієрархія властива будь-якій системі, без неї множина елементів перетворюється нааморфне утворення, тобто множину випадкових одиниць. Ієрархію розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку — від вищого до нижчого. Її важливою особливістю є субординація — певне підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожен учасник міжнародних відносин посідає певне місце залежно від системних параметрів, які його характеризують.

Отже, всі учасники міжнародних відносин перебувають на певних щаблях в ієрархії системи, що є однією з умов її існування. Такі щаблі можна назвати рівнями, які принципово відділяють групи учасників одна від одної.

Критерій, за яким треба відділяти групи учасників одну від одної, розставляючи їх за різними рівнями ієрархії, в теорії міжнародних відносин не підлягає дискусії. Ним є сила, найважливіша серед змінних, що визначають ієрархічні взаємозв'язки, оскільки власне її параметри визначально впливають на формування міжнародної системи.

Поняття "сила" походить з англійської мовної наукової літератури (power), де воно трактується як "міцність" і як "примус до чогось". До міжнародної системи, очевидно, правильніше застосовувати поняття «могутність».

Могутність як критерій цілком застосовна до будь-яких типів учасників міжнародної системи, однак для кожного з них її варто модифікувати за змістом. У випадку фізичних осіб на першому плані опиняється особиста значущість, що визначається фаховими, інтелектуальними, діловими якостями особи, її авторитетом, фінансовими можливостями, власністю тощо.

На думку Р. Сетова, "могутність держави треба розуміти як загальну суму можливостей, що можуть бути використані для оптимального виконання основних функцій, для реалізації... державних інтересів у сфері міжнародних відносин". Вимір могутності держав значно

інтегральніший та складніший, про що наочно свідчать методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, пов'язані з труднощами у визначенні єдиного, універсального показника, за допомогою якого можна було б її відобразити.

Прихильники простого розв'язання пропонують розглядати силу держави через прояв одного чи декількох параметрів, що її характеризують. Зокрема, К. Кнорр (середина 50-х років ХХ ст.) запропонував оцінювати силу держави через її військовий потенціал, що може бути використаний у великій війні. В основу цієї ідеї лягло припущення про те, що військові параметри держави є результуючими, позаяк вони опосередковано відображають стан усіх інших суспільних структур (політичних, економічних, соціальних тощо). Р. Гилпін визначав силу як поєднання воєнних, економічних і технологічних можливостей держави, які вона може використати за певних умов.

А. Камінський серед "елементів сили" виділяє такі: "географічне положення; кількість, структура і характер населення; національна мораль; ступінь розвитку економіки.

До факторів, які найчастіше вважають складовими поняття "могутність держави", належать:

Географічні — положення, розмір території, її орографічна та гідрографічна характеристика, природні умови.

Демографічні — чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення (вікові, етнічні, релігійні тощо

Економічні — забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова системи країни, валовий національний продукт (ВВП).

Інфраструктурні — шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій.

Військові — чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції.

Політичні — стабільність політичної системи держави, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах.

Історичні, які пов'язані з т. зв. історичною репутацією держави як суб'єкта міжнародних відносин.

Психологічні, що являють собою історично зумовлений менталітет населення

Могутність будь-якої держави світу можна частково оцінити кількісними параметрами, що стосуються площі території, чисельності та структури населення, частки придатних для використання природних ресурсів, валового національного продукту, рівня життя, чисельності та оснащеності збройних сил, рівня розвитку економіки (промисловості, сільського господарства, інфраструктури тощо).

Однією з надзвичайно важливих

особливостей ієрархії міжнародних систем є постійна змінність параметрів могутності держав, що спричиняє зміни в їх розміщенні. Розвиток системи є процесом, що зумовлює глибокі якісні трансформації на всіх рівнях ієрархії і виражається у зміні її типу, що призводить до задіяння якісно інших механізмів підтримання стабільності в ній.

Типи міжнародних систем

Типології міжнародних систем, запропоновані у різні роки у працях Г. Кісінджера, Р. Арона, М. Каплана, Дж. Моделскі, Ф. Рітца та багатьох інших дослідників

Найбільш ґрунтовну типологію (хоч і не позбавлену певних недоліків) запропонував М. Каплан.

Теоретик системного аналізу М.Каплан виділив 6 типів систем, які відповідають глобальному розподілові сил, тобто позначають «полюсність» міжнародних систем. Більшість із цих типів, на думку дослідника, має гіпотетичний, апріорний характер, а на практиці існували лише система балансу сил і гнучка біполярна система.

1. Система вето, в якій кожен актор має можливість блокувати систему, використовуючи певні засоби шантажу (насамперед, йдеться про запаси атомної зброї), в той же час кожен з цих акторів здатен противитись подібному впливу.

2. Система балансу сил, що характеризується мультиполярністю. В її рамках повинно існувати не менше п'яти великих держав, які володіють значними військовими та економічними можливостями.

3. Гнучка біполярна система – це система, в якій існують актори-держави і новий тип акторів – союзи і блоки держав, а також універсальні актори (міжнародні організації). Варіантами такого типу можуть бути сильно ієрархізовані та авторитарні системи і неієрархізовані системи.

4. Жорстка біполярна система – це система, за якої обидва блоки організовані суворо ієрархізованим способом. В її рамках атрофується роль універсальних організацій та не враховується роль держав, що не приєднались до блоків.

5. Універсальна – відповідає системі, за якої переважаюча роль належала б універсальному акторові, який має право визначати статус держав і виділяти їм ресурси. За універсальної системи міжнародні відносини функціонують на основі колективних і міжнародних правил і цінностей, відповідальність за виконання яких лежить саме на універсальному акторі.

Схожу позицію займає Р. Арон, який аналізує міжнародні системи з позиції їх «гомогенності» та «гетерогенності».

Гомогенною, на його думку, є така система, до якої входять держави

одного типу, що підпорядковуються єдиним принципам політики, **гетерогенною** ж є система, в якій державам притаманні різні принципи організації та протилежні цінності.

Для Р.Арона ця конфігурація співвідношення сил, гомогенність і гетерогенність є основними характеристиками будь-якої міжнародної системи.

Таким чином, у сучасній теорії міжнародних відносин існує чимало концепцій, які виокремлюють специфічні моделі (типи) міжнародних систем, пояснюють їх структурні особливості, дають прогнози щодо їх взаємодії та впливу на загальний стан міжнародних взаємодій.

Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем

Процес еволюції міжнародних систем є послідовною зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин, яка на певному етапі призводить до значних якісних трансформацій, що стосуються, насамперед, структури систем і можуть мати стрибкоподібний характер.

Руйнування однієї міжнародної системи неминуче призводить до виникнення іншої, формуються в процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одночасно

Еволюцію міжнародних систем Д. Віко розділив на три стадії: виникнення, розвиток, занепад. Згідно з концепцією Д. Віко, стадії, послідовно змінюючи одна одну, прямують від виникнення до занепаду і знову до виникнення, здійснюючи повний цикл суспільного розвитку жодна з відомих історій міжнародних систем не була точною копією попередньої, а відзначалась, зазвичай, більшою складністю, іншою специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин, розстановкою їх сил.

Виникнення міжнародної системи пов'язане з посиленням могутності однієї з держав до рівня, що перевищує могутність інших.

Розквіт міжнародної системи, тобто досягнення нею найвищих із можливих параметрів могутності полюсів, тісноти зв'язку тощо, настає як результат її зміцнення тоді, коли вона набуває логічної довершеності.

Руйнація і занепад міжнародних систем — процес досить тривалий і складний. Він пов'язаний з диференціацією сил, яка поступово "сповзає" від вищих ієрархічних рівнів системи до нижчих.

На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними, зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей та обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.

Отже, міжнародна система включає в собі:

- 1) суверенні держави; нації і народи, що борються за свою свободу, незалежність і створення власної державності;
- 2) міжнародні організації;
- 3) відносини між суб'єктами міжнародного права – міжнародні відносини;
- 4) особливу правову систему, що діє в публічно-правових відносинах між суб'єктами міжнародного права, – міжнародне публічне право

Тема 9. . Міжнародні конфлікти.

Мета: Проаналізувати проблеми дефініювання міжнародних конфліктів. Розглянути типи міжнародних конфліктів. З'ясувати специфіку фаз міжнародних конфліктів. Розглянути сучасні проблеми розв'язання воєнних конфліктів. Проаналізувати сутнісні риси проблеми наукового визначення та інтерпретації поняття «міжнародний порядок» та основні підходи до наукового дослідження міжнародного порядку.

Питання для обговорення

1. Проблеми дефініювання міжнародних конфліктів.
2. Типи міжнародних конфліктів.
3. Фази міжнародних конфліктів.
4. Проблеми розв'язання воєнних конфліктів.
5. Проблеми наукового визначення та інтерпретації поняття «міжнародний порядок».

Література: 1; 2; 3; 4; 7; 8; 10; 14; 15; 18; 19; 20; 23; 27; 37; 45; 47; 48; 54; 57; 59; 105; 116; 118.

Проблеми дефініювання міжнародних конфліктів

Від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту і міжнародної безпеки, або, як це формулювалось вужче, війни та миру, була наріжним каменем будь-яких досліджень. Характерною особливістю дослідження міжнародних конфліктів завжди було акцентування уваги вчених на спробах з'ясувати основні причини конфліктів та знайти способи їх уникнення, щоб досягти мирного, безкризового співіснування учасників міжнародних відносин. **Конфлікт** є такою ситуацією в міжнародних відносинах, яка має властивість періодично повторюватись, чергуючись із більш чи менш тривалими періодами стабільності. Закономірне чергування періодів стабільності та конфронтації (а також конфліктів, що з неї випливають) є чи не найважливішим питанням дослідження в теорії міжнародних конфліктів, тобто власне теоретичний зміст проблеми полягає у визначенні місця конфлікту серед причинно-наслідкових зв'язків, що становлять зміст міжнародних відносин. Практичний зміст питання пов'язаний зі сприйняттям конфлікту як деструктивного явища (в матеріальному і моральному розумінні) та вивченням можливості його прогнозування, уникнення або формулювання концепцій, що передбачають адекватні дії як з боку держав, так і з боку колективних учасників міжнародних відносин.

Однак найважливішою концептуальною проблемою дефініювання міжнародних конфліктів потрібно визнати питання їх меж. При поширеному розумінні того, що *міжнародним конфліктом завжди є зіткнення протилежних сторін — учасників міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять явищ конфлікту і*

конфронтації. Йдеться про те, що вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, які з цього випливають, чи, власне, безпосереднє зіткнення. Тобто у підсумку однією з найважливіших проблем сучасної конфліктології є труднощі розмежування та розуміння понять "криза" і "конфлікт".

За твердженням американського соціолога Л. Козера, конфлікт — це "зіткнення між колективними акторами з приводу цінностей, статусу, влади, у деяких випадках ресурсів, у якому цілі кожної сторони полягають у тому, щоб послабити або знищити суперників"

Н. Дороніна окреслює такі характерні для американської соціології визначення критеріїв конфлікту:

1. Наявність принаймні двох сторін, які контактують одна з одною.
2. Взаємозаперечні чи несумісні інтереси через нестачу ресурсів.
3. Поведінка, спрямована на знищення планів, намірів... сторони чи сторін, а також такі взаємовідносини, за яких одна сторона може щось отримати за рахунок іншої.
4. Ворожі дії, спрямовані проти іншої сторони, у відповідь.
5. Спроби силою добитися контролю над ресурсами, яких бракує тощо.

Однією з найближчих до істини є дефініція міжнародного конфлікту як "...стану дуже серйозного погіршення (загострення) стосунків між учасниками міжнародного життя, які з метою розв'язання між ними суперечки загрожують один одному застосуванням збройних сил або безпосередньо їх застосовують". З огляду на сказане вище, конфліктом можна вважати ситуацію активної чи пасивної боротьби двох учасників (або груп) міжнародних відносин за можливість реалізації своїх життєво важливих (або принципових) інтересів.

1) "...зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, дій, поглядів і цілей окремих осіб, соціальних груп або спільнот, політичних партій чи організацій, держав або їх спілок, різних соціальних (політичних чи економічних) систем (соціолітична інтерпретація)";

2) "...найбільш гострий спосіб розв'язання значних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії, який полягає у протидії між суб'єктами конфлікту..."

Типи міжнародних конфліктів

Жоден із міжнародних конфліктів у світовій історії не був точною копією іншого, що відбувався раніше. Кожний конфлікт мав певні особливості як щодо причини виникнення, засобів, складу конфліктуючих сторін, так і за специфікою перебігу подій.

Серед запропонованих до цього часу класифікацій міжнародних конфліктів найбільш вдалими визнають схеми К. Боулдін-га, Й. Гальтунга та А. Рапопорта.

К. Боулдінг побудував класифікацію на критерії типу соціальної одиниці, яка вступає у конфлікт. Цей критерій ще у 20-х роках ХХ ст. запропонували П. Сорокін та Е. Рос, які вважали, що визначальними параметрами будь-яких взаємодій є параметри соціальних одиниць, які їх спричиняють. На думку К. Боул-дінга, у конфліктних взаємодіях можна виділити три групи таких одиниць: особистість, група, організація (групи та організації розрізняють за ступенями організованості та складності). Соціальні конфлікти можуть відбуватися між окремими особистостями; територіально ізольованими групами; змішаними групами; однорідними організаціями; різнорідними групами; особистостями і групами; особистостями й організаціями; групами й організаціями. У міжнародному середовищі соціальні типи конфліктів зазнають певної модифікації, оскільки відбуваються на рівні спільнот, а їхніми сторонами можуть бути племена, феодалні суспільства, універсальні аграрні спільноти, індустріальні держави, наддержави і світові держави.

Й. Гальтунг спробував розробити простішу та більш зручну в прикладних дослідженнях класифікацію, яка ґрунтувалась на системному підході. У соціальному конфлікті, який може відбуватись на внутрішньо- та зовніпіньосистемних рівнях, він виділяє лише два типи одиниць: індивідуальну та колективну

За сферою суперечностей міжнародні конфлікти можна визначати як **політичні, економічні та ідеологічні**, що загалом відповідає основним сферам взаємодії учасників міжнародних відносин.

Політичні конфлікти випливають із традиційного для сфери зовнішньої політики протиставлення держав щодо розподілу влади (домінації) і престижу у міжнародних відносинах.

Політичні конфлікти відбуваються переважно з таких причин:

1. Юрисдикція над певною територією, тобто конфлікт щодо включення певної ділянки суші, яка є предметом спору, у межі державних кордонів держав — учасників конфлікту.

2. Суверенітет, тобто намагання однієї із сторін реалізувати чи захистити власну політичну незалежність на противагу намаганню іншої сторони зберегти контроль та не допустити зміни status-quo.

3. Домінування в міжнародній системі, як виявляється у прагненні владних еліт декількох могутніх держав встановити чи зберегти свій визначальний вплив на зовнішню і внутрішню політику інших держав світу.

Економічні конфлікти порівняно із політичними характеризуються значно ширшим колом учасників. Поряд із державами, їх сторонами можуть виступати також і будь-які суб'єкти підприємництва, особливо ТНК, які мають розгалужені інтереси за кордоном. Економічні конфлікти традиційно виникають через такі причини:

1. Контроль за сировинно-енергетичними та рибпромисловими районами світу, превалююча можливість експлуатації яких становить значну економічну вигоду.

2. Конкуренція на ринках збуту готової продукції промислового виробництва. У таких конфліктах провідну роль відіграють суб'єкти підприємництва, але в них досить часто втягуються держави, коли їх торгова політика має характер повного чи часткового протекціонізму.

3. Міжнародний економічний порядок, який, на думку політичних лідерів цілої низки держав світу, дискримінує їхніх національних виробників та ставить останніх у наперед незручне становище.

Ідеологічні конфлікти виявляються у ворожнечі між народами і державами, причиною якої є несумісність домінуючих систем цінностей, поглядів на суспільство та світ. Несумісність панівних ідеологій позначається на настроях широких кіл громадян, позиціях політичних партій і рухів, владних елітах конкуруючих між собою держав світу.

Міжетнічні конфлікти традиційно пов'язують із зіткненнями між представниками різних етнічних спільнот, організованими рухами, групами та навіть окремими особами. Конфліктність фактично закладена у взаємини між етносами в умовах їхнього сусідства в межах вузького географічного ареалу їх проживання.

Проблема класифікації воєн не має значної наукової гостроти в теорії міжнародних відносин, оскільки вона досить глибоко розроблена у воєнній науці. Варто лише підкреслити необхідність ухилення від широко практикованого поділу воєн на справедливі та несправедливі, як надуманого та штучного. Це правильно хоча б тому, що оскільки війни завжди пов'язані зі

збройним насильством, тому справедливими бути не можуть за будь-яких обставин. Крім цього, така класифікація недоречна також через два інших міркування:

1) критерій агресивності вкрай спекулятивний та аморфний;

2) конфліктуючі сторони, переслідуючи власні національні інтереси, не можуть вважатись правими чи винними, оскільки кожна сторона на виправдання своєї позиції наводить безліч цілком доречних та вичерпних аргументів.

Так, наприклад, сторона, яка першою починає воєнні дії, доволі часто виправдовується тим, що вона діє превентивно, випереджуючи агресію з боку противника чи відповідаючи на його провокативні акції.

У військовій науці війни класифікуються за критеріями:

— театрів воєнних дій (ТВД) на: сухопутні та морські;

— способу ведення воєнних дій на: позиційні та маневренні;

— залучених ресурсів на: обмежені та масові.

Досить оригінальну класифікацію у праці "Війна та антивій-на", пропонують американські дослідники Е. та Х. Гоффлери. Вони визначають типи воєн за їх відношенням до типів цивілізацій:

1. Війни першої хвилі відповідають сільськогосподарським суспільствам та характеризуються тим, що вони провадяться на примітивному технологічному рівні, в них беруть участь іррегулярні підрозділи, масштаби та ресурси залучені з обох сторін, є незначними.

2. Війни другої хвилі здійснюються промисловими суспільствами, для них характерні досить високий технологічний рівень, участь у бойових операціях масових регулярних армій, значні ресурси та масштаби, використані у воєнному конфлікті.

3. Війни третьої хвилі ведуться постіндустріальними (інформаційними) суспільствами, або принаймні перехідними до них, які характеризуються надвисоким технологічним рівнем (широке використання у бойових діях інформаційних систем, супутників, високоточної зброї), веденням операцій нечисельними, але високопрофесійними збройними силами, невеликими ресурсами, але доволі значними масштабами операцій.

Варто зауважити, що у сучасному світі ведуться війни всіх вищенаведених типів одночасно, що пояснюється неоднаковим рівнем розвитку різних регіонів та суспільств. Навіть у рамках однієї війни у Перській затоці коаліцією на чолі з

США використовувались методи, характерні як для третьої, так і для другої хвиль. Е. і Х. Тоффлери зазначають, що провадилось дві повітряні кампанії: одна за допомогою зброї, властивої другій хвилі, призначеної до масового знищення, а інша — з великою точністю, при мінімалізації побічної шкоди.

Збройні конфлікти, що відбувались після 1990 р., характеризуються принципово новими тенденціями, які, насамперед, полягають у:

1. Деетатизації воєн, яка проявляє себе у поступовій втраті монополії держави на збройне насильство та розширенні участі окремих суспільних груп (субнаціонального чи міжнародного характеру) у бойових діях. Сучасними військовими теоретиками різних країн світу активно вивчається новітній феномен, який отримав назву асиметричні війни. Для них властиво точково-мережева структура бойових дій, оскільки воюючі сторони діють методами локальних воєнних чи диверсійних операцій.

Найважливішими особливостями таких воєн є:

— відсутність класичної лінії фронту та ТВД, як і чітко розрізнованих комбатантів (йдеться про воєнну форму, військові відзнаки та документи);

— якісна відмінність засобів і методів боротьби у сторін, які протистоять, за умови точкового характеру бойових дій (як з боку терористів, так і збройних сил держав, що здійснюють антитерористичні операції);

— якісна відмінність сил у сторін, які протистоять, оскільки військовий потенціал терористичних чи повстанських організацій на декілька порядків нижчий за потенціал США, НАТО, Ізраїлю або Російської Федерації, що зумовлює використання різних тактичних операцій (терористичних актів, диверсій, точних авіаційних ударів, спеціальних операцій, масових облав та обшуків);

—спрямованість дій обох сторін на досягнення максимального інформаційного ефекту від здійснення диверсійних чи контртерористичних операцій.

Поряд із асиметричними виникають також, т. зв. війни малої інтенсивності, в яких сторони бойових дій мають суто недержавний характер.

2. Інтернаціоналізації збройних конфліктів, що пов'язана, з одного боку, зі збройним втручанням держав світу та міжнародних організацій у внутрішні громадянські війни, а з іншого — появою міжнародних терористичних та злочинних організацій, що виступають воюючою стороною.

3. Дегенерації війни, яка полягає у сталій тенденції до зростання жертв серед цивільного населення. Якщо "під час Першої світової війни частка цивільних

жертв війни складала 5 % , то вже у Другій світовій війні — 50 %, близько 60 % під час корейської війни і аж 80—85 % — у збройних конфліктах у колишній Югославії"1.

Війна як суспільне явище завжди розвивалась і видозмінювалась, що, однак, не дає підстави ігнорувати воєнні загрози, які в сучасних умовах видаються малоімовірними. Керуючись цим міркуванням, З. Бжезінський визначив сім імовірних загроз, пов'язаних із застосуванням збройної сили:

1. Повномасштабна ядерна війна, що може відбутись між США і Росією, а в перспективі 20 років — між США та Китаєм, або Китаєм і Росією.
2. Великі регіональні війни, наприклад, між Індією і Пакистаном або Ізраїлем та Іраном.
3. Етнополітичні збройні конфлікти, наприклад, в Індонезії чи Індії.
4. Різні форми національно-визвольних воєн, які можуть виникнути в Латинській Америці, Росії чи на Близькому Сході.
5. Несподівані акти агресії проти сусідніх держав, подібні до нападу Іраку на Кувейт у 1991 р.
6. Масштабні терористичні напади на окремі держави, такі як терористична атака на США 11 вересня 2001 р.
7. Кібератаки та терористичні акти, спрямовані проти інформаційної та операційної систем високорозвинених країн

Незбройні конфлікти характеризуються конфронтативними діями ворогуючих сторін, не пов'язаними з застосуванням воєнної сили. Серед незбройних конфліктів найчастіше визначають:

1. Дипломатичні, що виражаються у ворожих демаршах, як, наприклад, обмін нотами протесту, оголошення персонами поп grata окремих дипломатичних працівників, розірвання дипломатичних стосунків між конфліктуючими сторонами.
2. Економічні, що проявляють себе, передусім, у т. зв. торгових війнах, які здійснюються за допомогою конфронтативно спрямованої митної політики щодо імпорту товарів, капіталів, послуг та інформації з країн, які протистоять у ситуації конфлікт. Засобами таких конфліктів є також повна або часткова заборона (ембарго) на торгівлю з ворогуючою стороною, яка шляхом політичного тиску може бути поширена також і на треті країни, як це на початку ХІХ ст. практикувала наполеонівська Франція щодо Великої Британії, а у 60—70-х роках ХХ ст. — США щодо Куби.

3. Інформаційно-пропагандистські, пов'язані з активним втручанням в інформаційне поле конфліктуючої сторони з метою порушення внутрішньої стабільності, розпалювання національної, соціальної чи релігійної ворожнечі, закликів до різних форм непокорі владі. Приблизно таким чином у часи "холодної війни" працювали радіостанції "Голос Америки", "Вільна Європа" чи закордонна редакція Московського радіо, найрізноманітніші періодичні друковані видання та телевізійні компанії США та СРСР. Сучасний постбіполярний світ, що характеризується вільною циркуляцією інформації як у рамках інформаційних мереж CNN, BBC, NBC, CBC та ABC, так і глобальної комп'ютерної мережі Internet, є тим більше вразливим на використання інформації у т. зв. інформаційних та ідеологічних війнах, проти яких сучасні держави практично беззахисні.

4. Конфлікти у сфері культури визначаються конфронтативними заходами держав світу, пов'язаними з повною або частковою заборонаю поширення у тій чи іншій країні літератури, музики, кіно чи відеопродукції, що походить зі сторони ворогуючої країни. Прикладом можуть бути заходи Франції, спрямовані на обмеження поширення в країні т. зв. американської масової культури, або повна її заборона в цілому ряді арабських країн.

За географічними масштабами міжнародні конфлікти можна поділити в порядку їх розширення на три типи: локальні, регіональні та глобальні.

Локальні конфлікти — це ті для яких характерне поширення:

- 1) у прикордонних районах суміжних держав (як, наприклад, Індो-Пакистанський конфлікт чи Іраксько-Іранська війна);
- 2) в окремих невеликих географічних пунктах відносно їх приналежності (конфлікт між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови);
- 3) на невеликих територіях конфліктуючих сторін (арабо-ізраїльські війни 50—70-х років XX ст.).

Локальні конфлікти найбільш поширені в біполярних міжнародних системах, що впливає з охарактеризованого вище опосередкованого протистояння, ініційованого глобальними наддержавами. Типовим прикладом такої прихованої боротьби за перерозподіл сфер впливу між США та СРСР була ціла низка локальних конфліктів у часи "холодної" війни.

Регіональні конфлікти отримують поширення в більшій частині країн регіону або охоплюють його повністю. Такого типу конфлікти характеризуються, на відміну від попередніх, великими обсягами залучених до боротьби ресурсів, та,

як правило, середньою тривалістю. Існує два найбільш поширених варіанти їх виникнення:

1) вибух локального конфлікту призводить до поступового втягнення третіх держав до нього, тим самим розширюючи не тільки склад учасників, але й його географічні межі та ресурсні масштаби. Прикладом такого конфлікту є Центральноамериканський 70—80-х років ХХ ст., у який у той чи інший спосіб втягнулись усі держави регіону, а також опосередковано США, СРСР та Куба;

2) держави регіону задовго до виникнення конфлікту групуються у складі ворогуючих коаліцій, які в момент вибуху конфлікту одразу вступають у боротьбу згідно з наперед розробленими планами, як, власне, вибухнули обидві світові війни.

Глобальні конфлікти, або світові війни, охоплюють практично весь світ, оскільки, якщо непрямо, то, принаймні, опосередковано зачіпають усі регіони, всі країни світу, навіть в тому випадку, коли вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях. Такі конфлікти характеризуються величезними територіальними та ресурсними масштабами боротьби між коаліціями, що протистоять одна одній. Вони, як правило, також є середньо-тривалими, про що свідчить те, що Перша світова війна тривала 4 роки, а Друга — 6, що пояснюється міжрегіональним характером ТВД, які включали в себе сухопутні, морські та океанічні ділянки сумарною площею декілька мільйонів квадратних кілометрів.

Міжнародні конфлікти такого типу практично завжди виникають шляхом ескалації від локального до глобального рівнів. Так, Перша світова війна розвивалась від локального конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією, а Друга — від такого ж конфлікту між Німеччиною та Польщею.

За складом конфліктуючих сторін міжнародні конфлікти досить чітко діляться на: **двосторонні, багатосторонні та коаліційні.**

Двосторонні конфлікти, як правило, впливають з територіальних, етнічних та релігійних протиріч, що виникають між суміжними державами, тому вони переважно мають локальний і затяжний характер.

Багатосторонні конфлікти характеризуються хаотичним або поступовим втягненням держав у боротьбу між тими чи іншими їх угрупованнями, спричиненими переважно протиріччями політичного, економічного та військового характеру.

Коаліційні конфлікти, на відміну від попереднього типу, є наперед організованим, одномоментним втягненням держав у протиборство. Тобто

створена заздалегідь коаліція держав розпочинає дії згідно з т. зв. *casus foederis*, на основі попередньо укладених союзницьких угод про воєнні та політичні гарантії взаємної безпеки. Такі угоди мають конфронтативний характер, оскільки завжди спрямовані проти тієї чи іншої держави, або коаліції, яка протистоїть.

За тривалістю міжнародні конфлікти, як видно з попередніх класифікацій, діляться на: короткотривалі (блискавичні), середньотривалі та довготривалі (затяжні).

Короткотривалі, або блискавичні, конфлікти загалом є локальними та характеризуються незначними обсягами ресурсів, що залучаються до конфронтації. Їх тривалість може коливатися у проміжку від кількох днів до кількох місяців.

Середньотривалі конфлікти відбуваються впродовж 4—6 років і характеризуються переважно регіональним та глобальним геопросторовим масштабом. Вони, як правило, відбуваються на коаліційній основі та відзначаються величезними ресурсами, що застосовуються в протиборстві. Довготривалі, або затяжні, конфлікти тривають від 6—7 до 10 і більше років. Для них характерні як регіональні, так і локальні географічні рамки та невеликі масштаби ресурсів, що при цьому використовуються. Такого типу конфліктом є, наприклад, ірано-іракський, який тривав загалом близько 10 років. Однак, як виняток, можна назвати японсько-американську торгову війну, яка, маючи міжрегіональний характер, тривала майже двадцять років.

Фази міжнародних конфліктів

Проблема дослідження особливостей перебігу та якісно відмінних фаз міжнародних конфліктів загалом впирається у відсутність єдиного розуміння меж конфлікту, тобто чіткого визначення моменту його початку та завершення. Питання, що саме вважати конфліктом — власне момент початку активних конфронтативних дій чи процес загострення відносин між ними — не є риторичним та вимагає додаткової уваги.

За Р. Сетовим, є три найважливіші фази міжнародного конфлікту: **латентна, криза і війна.** Комбінація часових проміжків між окремими фазами виглядає довільною для кожного конкретного конфлікту, а повний його час, визначений автором, становить 10 одиниць (100 %).

Конфлікт може розвиватися у двох основних варіантах, які умовно можна назвати класичним (конфронтаційним) та компромісним, які на схемі позначені відповідно I і II (рис. 9.3).

На рис. 9.3 чорними пунсонами показані такі моменти конфлікту:

1. Виникнення усвідомленої та представленої суперечності у стосунках між сторонами, тобто спору.
2. Перехід від нагромадження ворожих дій до активної боротьби.
3. Досягнення "кульмінації" щодо використання ресурсів конфронтуючих сторін і масштабів боротьби між ними.
4. Остаточне розв'язання суперечності між ворогуючими сторонами.
5. Припинення конфлікту.

Класичний варіант розвитку передбачає силове розв'язання, що лежить в основі стосунків між ворогуючими сторонами та характеризується загостренням відносин між ними, близьким до максимального. Такий розвиток подій має чотири фази: загострення (на схемі відрізок 1—2), ескалація (2—3), деескалація (3—4) та фаза згасання конфлікту (4—5). Тобто у конфлікті відбувається повний хід подій, від появи суперечності до її розв'язання, включаючи боротьбу між учасниками міжнародних відносин, яка у міру залучення в неї ресурсів до максимально можливого обсягу загострюється, а після його досягнення поступово загасає.

Компромісний варіант, на відміну від попереднього, не має силового характеру, оскільки в такій ситуації фаза загострення, досягаючи значення, близького до максимального, не розвивається в напрямку подальшої конфронтації, а в точці, в якій ще можливий компроміс між сторонами, продовжується шляхом т. зв. розрядки (наприклад, у 70-х роках ХХ ст. у стосунках між США та СРСР). Загалом, розглядаючи повний хід конфлікту, тобто його класичний варіант, потрібно докладно охарактеризувати його три основні фази: **загострення, ескалацію та деескалацію.**

Фаза загострення (криза) для кожного конфлікту є початковою, розвиваючись від часу появи усвідомленого протиріччя між учасниками міжнародних відносин до початку активних силових дій. Поява протиріччя пов'язана з тим, що два учасники (чи дві коаліції) усвідомлюють неможливість одночасного задоволення своїх інтересів повністю.

Кризи мають неоднаковий характер і завжди відрізняються між собою тими політичними цілями, які ставлять перед собою ворогуючі сторони. Згідно з цим критерієм, кризи можуть відбуватися:

- а) як логічний початок збройного зіткнення, що випливає із несумісності стратегічних інтересів сторін;

б) як претекст до збройного нападу на територію іншої держави згідно з попередньо прийнятим рішенням;

в) як симуляція однієї зі сторін з метою силового тиску на протилежну сторону;

г) як симуляція однієї зі сторін, щоб створити враження про свою готовність до війни та змусити протилежну сторону до позиційних поступок.

Рішення поступитися в ситуації конфлікту або розв'язати протиріччя компромісним шляхом є передумовою розрядки напруженості у стосунках сторін.

Фаза ескалації є якісним, стрибкоподібним продовженням попереднього загострення відносин між сторонами, несилове розв'язання спору між якими стає неможливим. Характеризуючи цю фазу, Дж. Рубін, Д. Пруйт та С. Кім підкреслюють, що поняття "ескалація має два близьких значення. З одного боку, вона може означати застосування щораз жорсткішої тактики, коли один з учасників конфлікту постійно збільшує тиск на іншого учасника. З іншого боку, цей термін може означати посилення напруженості конфлікту в цілому"

Реакція на одні й ті ж дії сторін до початку конфлікту і на момент крайнього загострення відносин, за невеликим винятком, принципово різна. На момент переходу до активних силових дій будь-яка обставина двосторонніх відносин може бути використана як *casus belli*. На практиці це поняття переважно вживається в розумінні приводу до застосування збройної сили, хоча воно цілком придатне до означення ситуації застосування сили будь-яким учасником міжнародних відносин. Як *casus belli* конфронтуючими сторонами можуть бути використані:

а) політичні рішення конфронтаційного характеру, наприклад, одностороннє розширення Канадою власної економічної зони в Атлантиці, введення СІЛА режиму ембарго на торгівлю з Кубою, вислання ряду радянських дипломатичних працівників з Великої Британії у кінці 80-х років ХХ ст. Такі дії спонукають до контрдій уряди країн, яких вони стосуються, що, своєю чергою, призводить до ескалації конфлікту;

б) випадковий інцидент, через який одна зі сторін за участі іншої зазнала людських жертв, матеріальних чи моральних збитків. Інцидентом можуть стати несанкціоновані збройні сутички, терористичні акти, випадкові чи навмисні обстріли території суміжних держав тощо;

в) провокація, тобто подія, зумовлена навмисними діями однієї зі сторін, через які інша змушена вдаватись до силових дій у відповідь, що дає змогу виставити її ініціатором конфлікту, як, наприклад, під час Гляйвіцького інциденту на

кордоні між Польщею та Німеччиною або Тонкінського, що започаткував збройне втручання СІА у В'єтнамі;

г)інсинуація, тобто штучне створення однією зі сторін ситуації інциденту щодо самої себе, яка не пов'язана з будь-якою шкодою для неї (тобто вигадки), причому в гіпотетичних наслідках такої ситуації звинувачується протилежна сторона. Такий *casus belli* найбільш небезпечний, позаяк навіть у тому випадку, коли пасивно конфліктуюча сторона намагається уникнути конфлікту, використання такого засобу все одно робить його неминучим.

Фаза ескалації розпочинається моментом застосування сили (на рис. 9.3 позиція 2) та завершується її максимально можливим використанням, тобто кульмінацією конфлікту (позиція 3). Ескалація є сталою трансформацією зовнішньополітичної ситуації за шістьма основними параметрами:

1. За засобами боротьби між сторонами конфлікту у фазі ескалації ситуація змінюється у напрямку застосування жорсткіших способів протиборства.
2. За масштабами протиборства, оскільки сторони збільшують обсяг ресурсів, залучених у конфліктні дії, як і географічні межі зіткнення між ними.
3. За об'єктами спору у фазі ескалації спостерігається розширення кола питань, у яких сторони займають непримиренні позиції, а окрім того ці протиріччя мають тенденцію до узагальнення і поступової трансформації суперництва між ними у повне взаємне несприйняття.
4. За прагненнями сторін їх позиція трансформується від визнання необхідності досягнути певного результату до спрямованості на нанесення максимально можливої шкоди противнику та його виснаження.
5. За свідомістю осіб, що керують діями сторін. У цій фазі послідовно трансформується свідомість політичних лідерів держав. Ідеться про сприйняття цими особами мети конфліктних дій, яке на початку фази вирізняється егоїстичністю чи суперництвом, а наприкінці ескалації — антагоністичністю.
6. За кількістю учасників ескалація відзначається постійним зростанням кількості осіб і держав, задіяних у конфлікті. Кожна із конфліктуючих сторін намагається залучити на свій бік союзників, а треті держави можуть приймати сторону однієї з них.

Фаза ескалації, починаючи зі взаємних активних силових дій сторін і до її завершення, характеризується постійним зростанням масштабів боротьби (зокрема, географічних), інтенсивним залученням найрізноманітніших засобів та ресурсів, спрямованих на посилення ворожих дій. Цей процес має двосторонньо спрямований характер, тобто розмах боротьби прямує до

максимально можливого значення. Її критичне загострення є вирішальним для всього конфлікту та служить основою його переходу в іншу якість.

Фаза деескалації є неминучою для будь-якого конфлікту, тобто після досягнення сторонами максимально можливих масштабів боротьби наступає логічний спад напруженості. Фаза ескалації розпочинається в момент кульмінації (точка З, рис. 9.3), коли сторони конфлікту вичерпують необхідні для боротьби ресурси, боротьба не призводить до очікуваних результатів, втрачається соціальна підтримка дій уряду, витрати на продовження боротьби неприпустимо зростають.

У цій фазі можливі два варіанти розвитку конфлікту.

У *першому* випадку результатом боротьби стає знесилення однієї зі сторін, яка при цьому змушена поступитися на користь сильнішої. Тобто протиріччя розв'язується на користь сторони, яка зуміла дієво вплинути на протилежну, змусивши її до певних дій чи бездіяльності, або завдати поразки. У *другому* випадку знесилення конфліктуючих сторін призводить до зниження рівня протиборства, а, отже, й до загасання конфлікту. Така ситуація змушує обидві сторони шукати компромісне рішення або просто зафіксувати status-quo на певному рівні напруженості відносин.

Фаза згасання конфлікту починається в момент, коли ворогуючі сторони припиняють застосування сили. З метою остаточного розв'язання конфлікту вони вдаються до переговорів, які завершуються укладенням і підписанням між ними мирного договору. Неостаточне розв'язання суперечності, що призвела до конфлікту, або фіксування певного рівня напруженості у стосунках між конфліктуючими сторонами (у вигляді прийняття ними певного *modus vivendi*) є основою для ймовірної повторної ескалації конфлікту. Власне такі конфлікти мають затяжний характер, періодично загасаючи, вони знову вибухають із новою силою. Повне припинення конфліктів можливе лише тоді, коли суперечність, що зумовила його виникнення, у той чи інший спосіб розв'язана

Проблеми розв'язання воєнних конфліктів

Серед усіх типів міжнародних конфліктів найбільш небезпечні воєнні (або збройні), оскільки в їх результаті світове суспільство зазнало величезних людських втрат, руйнувань та матеріальних збитків. Особлива небезпека таких конфліктів пов'язана також із тим, що у фазах ескалації та початкової деескалації їх надзвичайно важко зупинити.

У мультиполярній системі воєнні конфлікти, спалахуючи на локальному рівні, здатні переростати у регіональні та глобальні.

У біполярній системі збройні конфлікти переважно відбуваються на локальному рівні, хоча також можуть мати затяжний характер. Тлом воєнних конфліктів виступає загальносистем-на конфронтація між двома наддержавами, кожна з яких прямо чи опосередковано підтримує одного супротивника.

У монополярній системі ймовірність воєнних конфліктів значно менша, ніж у інших типах систем. Однак підвищується ризик переростання внутрішніх конфліктів, пов'язаних із дезінтеграцією і розпадом держав (наприклад, конфлікт у колишній Югославії), у міжнародні. Істотні збройні конфлікти (як показує досвід війни в Іраку) можливі також під час становлення системи, коли глобальна наддержава прагне запровадити вигідний їй міжнародний порядок, а ті чи інші держави опираються такій політиці.

Наддержави, як і будь-які інші сторони (міжнародні організації чи суспільні групи), зацікавлені у мирному розв'язанні воєнних конфліктів у тому випадку, якщо:

— конфлікт загрожує їхній власній безпеці, тобто може перекинутись на їх територію або спричинити потоки біженців із районів, охоплених конфліктом, до них (як, наприклад, діяли США у випадку Центрально-американського конфлікту);

— участь у мирному розв'язанні конфлікту дає змогу зберегти або встановити вплив у певному регіоні (участь Росії у конфліктах у Закавказзі та Середній Азії, активні дії США у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту згідно з планом "Дорожня карта");

— розв'язання конфлікту дає значні економічні та політичні вигоди (участь США, Російської Федерації, Франції та Федеративної Республіки Німеччини в югославському конфлікті);

— припинення конфлікту так чи інакше забезпечує стратегічно важливі інтереси наддержав (конфлікт у Перській затоці).

Важливим фактором мирного розв'язання воєнних конфліктів є активні дії міжнародних організацій, які у мульти- чи біполярних системах, з огляду на їх конфронтативність, не могли бути ефективними механізмами врегулювання міжнародних конфліктів.

Важливо зрозуміти, що найбільш сприятливими для врегулювання є фази: загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою — фаза ескалації.

Незважаючи на те, що зацікавленість сторін у мирному розв'язанні зменшується у міру того, як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають

змогу не допустити до спалаху воєнного конфлікту. Серед них, передусім, варто виділити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту. Ефективність таких дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

1. У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

2. У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що:

— обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів відчують потребу у припиненні бойових дій;

— принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

3. У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту мало ймовірно, через те, що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні.

Урегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіянні як силових, так і несилових засобів. На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитись на мирне розв'язання. На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту, однак, існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення цих заходів. Досвід цілої низки воєнних конфліктів 80—90-х років ХХ ст. показав величезну складність процесу мирного врегулювання. Доволі часто конфлікти спалахували повторно, зачіпали сусідні країни (конфлікт у колишній Югославії), ставали хронічними. Незважаючи на численні спроби (наприклад, створення та діяльність ОБСЄ), досі не відпрацьовані надійні механізми запобігання та врегулювання воєнних конфліктів.

Національна та міжнародна безпека

Дослідження міжнародних конфліктів є важливою теоретичною основою розробки концепцій національної та міжнародної безпеки, поняття яких потрібно чітко розрізняти та розуміти. Поняття "безпека" традиційно

виводиться від латинського se-curitas (без турботи, страху) і фактично завжди стосується "певного стану суб'єкта, особи, суспільної групи чи держави, в якому вона не відчуває для себе загрози або може ефективно їй протидіяти" Національною безпекою у міжнародному середовищі можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози для існування та розвитку держав чи їх громадян або здатність останніх ефективно їй протистояти.

На думку польського вченого П. Міхальського, стратегія держави у сфері безпеки полягає у "поєднанні дії політичних, організаційних і функціональних чинників, що забезпечують умови для виконання державою її принципових зовнішніх та внутрішніх функцій"

Найважливішою загрозою для існування держави традиційно вважали воєнну, тобто її безпека полягала у запобіганні збройного конфлікту чи збройній протидії агресору. Джерелом воєнної загрози існуванню та діям держави завжди вважали можливість застосування проти неї збройної сили з боку інших держав.

На думку Ю. Кукулки, у сфері національної безпеки держава намагається реалізувати такі найважливіші цілі:

1. Самозбереження, тобто самостійне існування держави і народу.
2. Територіальна інтегральність.
3. Політична незалежність і свобода дій у міжнародному середовищі.
4. Якість життя, тобто самостійний вибір політичного, економічного, соціального устрою, як і забезпечення майбутнього на традиціях, культурі та інших національних цінностях.

З іншого боку, сучасні держави світу не здатні самотужки протистояти новітнім викликам і загрозам національній і міжнародній безпеці. На думку З. Бжезінського, "дилеми глобальної безпеки перших десятиліть ХХІ століття якісно відрізняються від дилем століття ХХ. Традиційний зв'язок між національним суверенітетом і національною безпекою розірваний"

Міжнародною безпекою можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози виникнення конфліктів або здатність провідних держав світу чи колективних міжнародних інституцій (міжнародних організацій) ефективно їм протистояти. Вона є результатом складної взаємодії багатьох держав, влада кожної з яких прагне, насамперед, реалізувати власну безпеку. У кінцевому підсумку в міжнародних відносинах встановлюється певна система безпеки, до якої кожна держава змушена адаптуватись.

Р. Земба виокремив п'ять типів систем міжнародної безпеки:

1. Унілатеральна, що реалізується через індивідуальні зусилля однієї держави. Тобто держава реалізує власну безпеку самостійно, застосовуючи певний тип зовнішньої політики, яка може бути спрямована на гегемонію, ізоляцію, нейтралітет, поза-блоковість чи навіть автаркію.

2. Рівноваги сил, що ґрунтується на відсутності однозначного полюса в міжнародній системі та принципі взаємності загрози. Кожна держава у такій системі вже фактом свого існування і могутністю є загрозою для інших держав, а стабільність у стосунках між ними впливає із балансу загроз. Класичний "концерт" держав чи біполярна система 50—90-х років ХХ ст. є варіантами такої системи, тим, що Р. Арон називав "рівновагою страху".

3. Блокова система безпеки є масштабнішим варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага і стабільність у ній залежать від могутності блоків. Кожна з держав намагається гарантувати свою безпеку через участь у діяльності одного з військово-політичних блоків. Так вони отримують гарантії допомоги на випадок війни, але й змушені рахуватися з ризиком втягнення у збройний конфлікт згідно з *casus foederis*. Порушення усталеного балансу сил між блоками — потенційними противниками — здебільшого призводить до великої війни (класичний приклад — Перша світова війна). У такій системі уряди окремих держав змушені розв'язувати дилему, альтернативами якої є:

—самостійні дії держави у сфері безпеки, з усіма ризиками, що звідси випливають;

— вступ до одного з військово-політичних блоків та ризик можливої участі держави у збройному конфлікті, згідно зі взятими зобов'язаннями.

4. Система колективної безпеки пов'язана з багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки держав, укладенням відповідних міжнародних договорів і конвенцій, режимом обов'язкового дотримання урядами держав зобов'язань. Намагання створити всезагальну колективну систему безпеки було започатковане у Пакті Ліги Націй, підписаному 28 червня 1919 р. У його статтях передбачено три найважливіші елементи колективної безпеки:

1)акцептація всіма державами існуючого на момент підписання *status-quo* і їх відмова від будь-яких змін у майбутньому;

2)колективні зусилля держав щодо збереження *status-quo* як запоруки миру і стабільності у світі;

3)поняття "агресор" і "агресія" визнано ключовими, оскільки їх однозначне розуміння мало визначати репресивні заходи міжнародного співтовариства

щодо такого типу держав і їхніх дій, які підпадають під це окреслення. Цілком очевидний крах таких намагань у 20—30-х роках ХХ ст. спричинило явне небажання держав світу дотримуватись status-quo.

5. Коопераційна система безпеки полягає у прагненні більшості держав світу до співпраці, яку їх владні політичні еліти сприймають більш бажаною, ніж конфронтацію. Йдеться про такий спосіб взаємодій між державами, при якому їх уряди дотримуються *modus vivendi*, який ґрунтується на окремих угодах, які хоч і не визначають принципи взаємовідносин, але встановлюють клімат довіри та роблять можливою співпрацю у тих чи інших питаннях, що становлять спільний інтерес.

Тема 10. Мирне співіснування та міжнародна співпраця.

Мета: Розкрити зміст понять «мирне співіснування» та міжнародна співпраця. Розглянути найважливіші форми міжнародної співпраці. Проаналізувати типи міжнародних відносин.

Питання для обговорення

1. Зміст понять «мирне співіснування» та міжнародна співпраця. Цінності та основні риси консервативної ідеології.
2. Найважливіші форми міжнародної співпраці.
3. Типи міжнародних відносин.

Література: 1; 2; 3; 4; 7; 8; 10; 14; 15; 18; 19; 20; 23; 27; 37; 45; 47;57; 105; 116; 118.

Незважаючи на значну частоту міжнародних конфліктів, можна, однак, стверджувати, що вони є епізодичними явищами для окремо взятої держави та її відносин у міжнародному середовищі. Перманентним станом міжнародних відносин є мирне співіснування та співпраця між державами світу.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно взаємопов'язані між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Справді, про жодну міжнародну співпрацю не може бути мови, якщо сторони застосовують силу або погрожують нею одна одній.

Традиційно мирне співіснування визначається як стан відносин між державами, при якому вони не вдаються до застосування воєнної сили. Зазначимо, що мирне співіснування можливе у двох випадках:

1. Сторони не мають між собою принципових суперечностей, оскільки їх інтереси не є взаємовиключними. Тоді незастосування сили впливає зі загального стану відносин і є їх логічним наслідком.
2. Між сторонами існують серйозні суперечності, але з тих чи інших причин вони відмовляються від застосування воєнної сили, що не впливає зі стану відносин між ними, а є результатом прагнення урядів держав ухилитись від загострення стосунків та потенційного.

Тобто у першому випадку сторони не мають потреби вдаватись до сили, і такий стан стосунків між ними є тривалим і стабільним. У другому випадку мирне співіснування є певною мірою вимушеним, таким, що може бути порушене настільки швидко, наскільки швидко загострюватимуться їх відносини.

Цілком очевидно, що мирне співіснування ґрунтується на дотриманні сторонами основних принципів міжнародного права, які також можна називати принципами мирного співіснування, їхній зміст викладений у Декларації про

принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці згідно зі Статутом ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю у 1970 р., та у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 р., а також в їх тлумаченнях, запропонованих в окремих рішеннях Міжнародного Суду ООН.

Загальновизнаними у стосунках між державами вважають такі зафіксовані у наведених вище міжнародно-правових документах принципи:

1. Принцип суверенної рівності держав полягає у визнанні факту політичної незалежності урядів, їх виняткової юрисдикції на своїй території, рівних прав усіх держав світу. Тобто йдеться про застосування в міжнародних відносинах римського принципу *par in parem pop habet potestatem* (рівний над рівним не має влади). Згідно із цим принципом, суверенна влада будь-якої держави світу зобов'язана поважати суверенітет національної влади будь-якої іншої держави світу, вважати її рівною собі та не намагатись нав'язувати їй тих чи інших рішень, дій чи бездіяльності.

2. Принцип не застосування сили є свідомою відмовою влади суверенної держави від використання проти іншої держави будь-яких силових дій, що можуть становити загрозу її суверенітету, територіальній цілісності, життю її громадян. У міжнародному праві поняття "сила" переважно трактується як збройне насильство, яке вважається репресалією та категорично заборонене, за винятком законної самооборони у випадку агресії та на підставі відповідної резолюції Ради Безпеки ООН. Вдавання до економічних, політичних та будь-яких інших засобів тиску вважається реторсіями, які не мають чіткого визначення та механізму застосування.

Репресаліями, згідно з міжнародним правом, вважаються також погрози застосувати збройну силу. Потрібно, однак, зазначити що погрози у таких випадках мають завуальований у дипломатичних документах характер та переважно їх неможливо трактувати безпосередньо.

Згідно з принципом незастосування сили держави не мають права на превентивну самооборону, тобто випередження потенційного агресора у бойовому розвертанні збройних сил та їх застосуванні проти нього. У разі реальної небезпеки збройного нападу держава — потенційна жертва агресії має звернутись до Ради Безпеки ООН і вжити превентивних заходів лише за її згодою.

Дотримання державами принципу незастосування сили є визначальною умовою налагодження і підтримання ними добросусідських чи принаймні нейтральних відносин, а, отже, і мирного співіснування. Водночас, історія

міжнародних відносин наочно демонструє прецедент систематичного порушення цього принципу, що загалом дає підстави вважати його дотримання похідною від стану політичних стосунків між державами світу.

Принцип мирного розв'язання спорів пов'язаний зі свідомим вибором владної політичної еліти держави коопераційної стратегії зовнішньої політики. Йдеться про те, що розв'язання спорів між будь-якими державами світу здійснюється без застосування збройного насильства.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав є одним із фундаментальних принципів мирного співіснування, оскільки його дотримання є запорукою самостійного вибору суспільством будь-якої країни власної суспільно-політичної системи, що істотно зменшує ризик конфлікту. Цей принцип традиційно полягає у винятковому праві урядів національних держав підтримувати власну юрисдикцію на своїй території, при тому, що внутрішні компетенції їх влади не підлягають будь-якому втручання з боку урядів інших держав чи міжнародних організацій.

Згідно з міжнародним правом, право на інтервенцію надає тільки Рада Безпеки ООН у випадку загрози миру, порушення миру чи окремих актів агресії (розділ VII, стаття 42). Водночас, втручання можливе тоді, коли воно здійснюється на прохання легітимного уряду держави у випадку спроби повалити його силою. Практика реальних міждержавних відносин виразно демонструє систематичні зловживання могутніх держав цією можливістю. Втручання СРСР у Чехословаччині й Афганістані, США — у В'єтнамі відбувались на прохання маріонеткових чи повністю політично залежних урядів.

Принцип територіальної цілісності держав полягає у свідомій відмові держав від спроб включити у межі своїх кордонів частини території чи навіть усю територію іншої держави за допомогою сили.

Цей принцип сформульовано у пакті Ліги Націй (стаття 10) та закріплено у Статуті ООН (розділ I, стаття 2, § 4), а важливість його дотримання традиційно пояснювалась тим, що намагання порушити територіальну цілісність держав завжди призводило до війни між ними. З огляду на це, у рамках діяльності Ліги Націй та ООН було здійснено низку спроб розробити міжнародно-правовий механізм передачі територій одних держав іншим. Територію держави можна передавати під юрисдикцію іншої держави лише шляхом цесії. Цесія може відбутися на підставі міжнародної угоди, згідно з рішенням міжнародних організацій (на підставі арбітражу чи плебісциту), акта купівлі-продажу чи у формі обміну територіями, але у будь-якому випадку — за добровільної згоди обох держав. Задля її реалізації здійснюють два важливі акти:

1) зречення суверенітету над територією її попереднього власника;

Принцип непорушності кордонів є логічним продовженням принципу територіальної цілісності держав, оскільки він полягає у повазі урядів держав до існуючих між ними кордонів.

Традиційне розуміння цього принципу, викладене у Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., було аналогічне принципів територіальної цілісності держав. Йдеться про усталену в Статуті ООН заборону на зміни державних кордонів за допомогою зброї. Однак його інтерпретація Народною з безпеки і співробітництва в Європі була більш жорсткою. Держави — учасниці НБСЄ погодились у тому, що в Європі кордони, встановлені після Другої світової війни, взагалі не можна переглядати.

Принцип поваги до прав людини серед усіх інших відносно новий, визначений остаточно в Заключному акті НБСЄ (1975). Водночас, уже на час завершення Другої світової війни проблема прав людини була предметом тривалих переговорів, що відображено у численних міжнародно-правових документах. Зокрема, у 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, в якій основними правами людини визнано: право на свободу та особисту недоторканність (статті 3, 4), правосуб'єктність (стаття 6), рівність перед законом та презумпцію невинності (статті 7, 8, 9, 10), вільне пересування (стаття 13), притулок у разі переслідування на батьківщині (стаття 14), свободу переконань, голосу, думки і совісті (стаття 19) та інших. Були також прийняті два пакти: про громадянські та політичні права й про економічні, соціальні та культурні права людини (1966).

Для правового регулювання окремих аспектів, пов'язаних із правами людини, під егідою ООН укладено низку конвенцій: про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього (1948), про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), про права дитини (1989).

Принцип рівноправності й самовизначення народів полягає у запобіганні будь-якій дискримінації за національною ознакою та визнанні однакового права народів на вільний розвиток і вибір майбутнього. Йдеться про те, що кожен народ має невід'ємне право самостійно вершити свою долю, зокрема, створювати власну незалежну державу.

Цей принцип висвітлений у Статуті ООН (стаття 1, § 2), де розглядається як необхідна передумова розвитку добросусідських відносин між народами та зміцнення миру. Чіткіше принцип рівноправності й самовизначення народів окреслено у Заключному акті НБСЄ. Згідно з положеннями акта, будь-який

народ має право в умовах повної свободи визначати власний внутрішній і зовнішній статус, здійснювати на свій розсуд політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.

Принцип добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом впливає зі звичаєвої норми *pacta sunt servanda* (договорів треба дотримуватись), яка з найдавніших часів була загальноприйнятою у стосунках між державами.

Укладення договору між державами завжди передбачало, що норми, закладені в ньому, набувають обов'язковості для обох сторін цього договору. Тобто одна сторона має підстави очікувати, що інша дотримуватиметься добровільно взятих на себе і зафіксованих у договорі зобов'язань. Ця норма є загальноприйнятим правилом нормальних взаємовідносин між державами світу, оскільки без її дотримання договірний режим відносин узагалі не міг би існувати. Історія міжнародних відносин, однак, свідчить про те, що її чинність повністю залежить від мотивів, якими керуються держави, розпочинаючи переговорний процес.

Зазвичай, з цією метою уряди застосовують механізм денонсації, причому легітимізуються двома обставинами:

- 1) зміною ситуації у стосунках між державами та невідповідністю положень договору новим реаліям;
- 2) грубими порушеннями положень договору, допущеними протилежною стороною.

Найважливіші форми міжнародної співпраці.

Форми міжнародної співпраці, як і взагалі міжнародних відносин, безпосередньо залежать від кількості учасників. Що більша кількість сторін бере участь у співпраці, то складніші механізми, тобто способи, інституції її забезпечення.

Двостороння співпраця здійснюється за допомогою міністерств закордонних справ, спільних торгових палат, особливо поширених, починаючи з післявоєнних часів, товариств дружби, які своєю чергою розвивають співпрацю на рівні громадськості. На нижчих рівнях співпраця здійснюється підприємствами, державними та приватними організаціями, інституціями тощо.

Багатостороння співпраця більш складна, позаяк, забезпечення співдії трьох і більше сторін вимагає координації та узгодження дій. З цією метою створені спеціальні інституції та секретаріати, координаційні групи, комісії тощо. Коло їхніх функцій охоплює питання технічного забезпечення діяльності

міжнародних об'єднань, що працюють на багатосторонній основі. До них належать і деякі міжнародні організації: Співдружність Незалежних Держав (СНД), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга Арабських Держав, Організація Американських Держав (ОАД) тощо. Спільною рисою всіх перелічених вище міжнародних організацій є те, що кожна держава, узгоджуючи свою зовнішньополітичну чи економічну (зрештою, як і будь-яку іншу), діяльність з іншими членами організації, водночас діє на міжнародній арені цілком самостійно.

У процесі багатосторонньої співпраці держави лише координують діяльність у сфері політики, економіки, культури, інформації тощо. Вони також вступають у специфічні відносини, які формуються на спільній зацікавленості держав незалежно від стану політичних стосунків між ними. Ми виділяємо такі типи відносин:

—харитативні, що є особливим типом відносин, у які вступають учасники міжнародних відносин з метою надання допомоги відсталим країнам, а також у випадках стихійного лиха, катастроф, епідемій тощо;

—міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю, яка виявляється в обміні інформацією щодо злочинних угруповань, їхній діяльності та в деяких випадках спільних акцій правоохоронних органів зацікавлених країн. Крім цього, одним із проявів такого співробітництва є екстрадиція осіб, відносно яких провадиться слідство в інших країнах.

Значно вищим ступенем інтеграції характеризується колективна співпраця. Для її забезпечення створюються спеціальні наддержавні інституції, на користь яких країни-члени передають (делегують) повноваження щодо прийняття рішень, обов'язкових для всіх членів інтеграційного угруповання у тих сферах компетенцій, які ним визначені. Інтеграція учасників міжнародних відносин на колективній основі передбачає на першому етапі тісну координацію їх дій у тих сферах, співпраця яких визначена як принципова, на другому — злиття в єдиний національний, політичний, економічний, військовий, правовий простір. Сфера управління ними передається наднаціональним інституціям, тоді як внутрішні (національні) органи влади залишають за собою лише оперативне управління.

1 жовтня 1993 р., коли вступили у силу Маастрихтські угоди, Європейський Союз розпочав другий етап інтеграції, який передбачав створення єдиного економічного та політичного простору, до якого ввійдуть: Бельгія, Велика Британія, Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Франція, ФРН. Якщо ж урахувати, що ФРН, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург, Греція, Іспанія, Італія та Португалія уклали

угоду про спільний громадянський простір (Шенгенська угода), до якої, ймовірно, приєднаються всі інші учасники Європейського Союзу, і роботу над створенням конституції Європи, то можна погодитися з думкою, що "процес інтеграції (Європейського Союзу. — Прим, авт.) пішов шляхом розвитку функціональної моделі, яка дає змогу вийти за рамки простого співробітництва й підготувати умови для можливої федерації".

Прикладом військового колективного співробітництва, що втілюється у формуванні єдиного воєнно-стратегічного простору Північної Атлантики, починаючи з кінця 40-х років ХХ ст., стало НАТО. Колективна співпраця у межах цієї організації забезпечується діяльністю таких інституцій, як Північноатлантична Рада, Комітет планування оборони, Група ядерного планування, Командування НАТО у Північній Атлантиці та Європі, Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, у віданні яких перебувають питання стратегічного планування, інформаційного та інфраструктурного забезпечення, матеріально-технічного постачання (зокрема, стандартизація озброєнь), безпеки (контррозвідка), цивільної оборони тощо.

Із початку 60-х років ХХ ст. у Європі формується специфічна форма міжнародної співпраці — Єврорегіони. Єврорегіоном є географічно окреслений простір, що охоплює прикордонні території двох або більше держав, локальні органи влади яких прагнуть співпрацювати між собою і координувати діяльність у різних сферах, що становлять інтерес для них.

Починаючи з другої половини ХХ ст., у теорії міжнародних відносин утвердився системний підхід, який полягає у розумінні їх явищ та процесів як взаємопов'язаної сукупності складових елементів (учасників міжнародних відносин). Учасники міжнародних відносин, інтеракції між ними та структура, в межах якої вони існують, становить предмет дослідження сучасної теорії.

Міжнародну систему переважно розуміють як ієрархічно структуризовану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, поєднаних сталими взаємовідносинами.

Ієрархія наявна в будь-якій системі, оскільки без неї множина елементів стає аморфною сукупністю. Її розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку, від вищого до нижчого. Невід'ємною особливістю ієрархії є субординація — тобто підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожний учасник міжнародних відносин, залежно від тих системних параметрів, які його характеризують, посідає певне місце.

Міжнародна система не є застиглою структурою, вона постійно змінюється, що виражається у змінності конфігурації сил, сфер впливу тощо. Еволюціонуючи, міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто у кожному з конкретних відрізків часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо. Серед станів, притаманних міжнародній системі, виділяють: статичний, трансформаційний, турбулентний.

Міжнародні конфлікти та співпраця і мирне співіснування держав світу впливають із актуального стану міжнародної системи, оскільки структурні обмеження на дії держав ієрархією системи є більш сталими, ніж рівень їх могутності. Невідповідність статусу держави у системі її потенційним можливостям є найбільш вірогідним поясненням її конфліктної поведінки.

Практично від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту та міжнародної безпеки, або, як це формулювалось вужче, — війни і миру, була наріжним каменем будь-яких досліджень. При загальному поширеному розумінні того, що міжнародним конфліктом завжди є зіткнення сторін, які є учасниками міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять конфлікту та конфронтації. Йдеться про те, що саме вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, які звідти впливають, чи власне їх безпосереднє зіткнення.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно пов'язане між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Міжнародне співробітництво не може бути реалізоване в умовах взаємного застосування сили або погрози нею. Конфлікт та співпраця є найважливішими проявами стану міжнародних відносин та логічно впливають зі структурних особливостей актуальної міжнародної системи.¹ⁱ

¹ Автор при упорядкуванні опорного конспекту лекцій з навчальної дисципліни «Теорія міжнародних відносин» використала підручник Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. З. Мальський, М. М. Мацяк. — 4-е вид. — К.: Знання, 2011. — 406 с.; Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин: навч. Посіб. / В. Ф. Цимбалістий. 3-тє вид. доповн. та випр.- Львів: Новий світ — 2000, 2007. — 360 с.